

Akademik, prof. dr BRANISLAV ŠOŠKIĆ

OD RIKARDA DO MARKSA I SAVREMENE EKONOMSKE MISLI

Godina 1976. bila je jubilarna za ekonomsku nauku. Dajući pre dvesta godina prvi sistem ekonomske teorije Smit je svojim *Bogatstvom naroda*¹ označio početak ekonomske nauke u punom smislu reči. Godina 1977. višestruko je jubilarna. Tačno pre 160 godina Smitov sledbenik Rikardo objavljuje svoje kapitalno delo *Principi (Načela) političke ekonomije i oporezivanja*² u kome klasična politička ekonomija dostiže svoj najveći domet. Tačno pre 110 godina, polazeći od klasične političke ekonomije, pre svega od Smitove a posebno Rikardove ekonomske teorije, kao svog izvora, Marks objavljuje prvi i najznačajniji tom svog epohalnog dela *Kapital*³. Tačno pre 60 godina, polazeći od Marksove teorije i metodologije, Lenjin piše svoje poznato delo *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*⁴.

Dok Rikardo i Marks, poput Smita, u svojim kapitalnim delima daju svoj sistem ekonomske teorije, obrađujući u jednom povezanom vidu osnovne probleme političke ekonomije, kao nauke, dotle Lenjin za predmet svoje analize uzima njemu savremeni kapitalizam kao društveno-ekonomski sistem. Stoga ćemo u ovom radu pokušati da, u jednom kondenzovanom i komparativnom vidu, posmatramo kretanje ekonomske teorije od Rikarda do Marksa i do savremene ekonomske misli.

I

Upoređujući Rikardovu i Marksovu ekonomsku teoriju, kao i teoriju ostalih poznatih ekonomista, sa savremenom ekonomskom

¹ Adam Smith: *Wealth of Nations*, 1776.

² David Ricardo: *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 1817.

³ Karl Marx: *Das Kapital*, 1867.

⁴ Vladimir Ilić Lenjin: *Imperijalizam kak višaja stadija kapitalizma*, 1917.

misli moglo bi se izvesti sledećih nekoliko opštih konstatacija i zaključaka.

Prvo. Hronološki posmatrano, klasična politička ekonomija, sa sistemom Smitove i Rikardove ekonomske teorije na čelu, predstavlja prvi veliki stupanj u razvoju ekonomske nauke. Socijalistički pravac ekonomske misli, sa Marksovim sistemom ekonomske teorije na čelu, predstavlja drugi veliki stupanj u tom razvoju. Treći stupanj pripada marginalističkom pravcu ekonomske misli (koji nastaje 70-ih godina prošlog veka) a pre svega Maršalu, odnosno maršalijanskoj, tj. neoklasičnoj školi ekonomske misli. Četvrti veliki stupanj u razvoju ekonomske nauke pripada Kejnzu, odnosno kejnzijanskoj školi ekonomske misli (koja nastaje 30-ih godina ovog veka).

Drugo. Svi problemi koje je klasična politička ekonomija, kao prvi stupanj u razvoju ekonomske nauke, razmatrala biće predmet analize Marksove ekonomske teorije, kao drugog stupnja u razvoju ekonomske nauke. On će tim problemima dodati nove probleme. Svi ti problemi biće uglavnom predmet analize bilo trećeg bilo četvrtog (hronološki posmatrano) stupnja ekonomske nauke. Konkretnije govoreći, svi ekonomsko-teorijski problemi koje su razmatrali Rikardo i Marks, kao i drugi poznati ekonomisti, počev naročito od Smita, ostaće uglavnom kao problemi savremene ekonomske misli. Pristupi u rešavanju tih problema, kao i sama rešenja, neće, odnosno neće uvek, biti ista. Problemima koje su oni tretirali dodaće se i neki novi.

Treće. Klasična politička ekonomija, uzeta u celini, obrađuje kako mikro, tako i makroekonomsku problematiku. Smit eksplicite i nazivom svog dela stavlja u prvi plan makroekonomsku problematiku, konkretno problematiku narodnog bogatstva (faktore koji utiču na njegovo kretanje). Rikardova ekonomska teorija uglavnom se koncentriše na makroekonomsku problematiku. Naime, osnovni predmet njegove analize jeste problematika razmene (vrednosti i cena pojedinačnih roba), s jedne, i, s njom povezana, problematika raspodele, tj. dohodaka pojedinih društvenih klasa (nadnica, rente i profita), s druge strane. On ne odbacuje makroekonomsku problematiku. On samo smatra da je ta problematika rešena u potpunosti Smitovim delom. Marksova, pak, teorija obuhvata kako mikroekonomsku (razmenu i raspodelu), tako i makroekonomsku problematiku (pre svega društvenu reprodukciju). Marginalisti i neoklasična škola koncentrišu se samo na mikro, a Kejnz i kejnzijanci samo na makroekonomsku problematiku. Savremenu situaciju karakteriše proces usklađivanja mikro i makroekonomske analize, kao dva komplementarna domena savremene ekonomske nauke.

II

Rikardova teorija pisana je u razvijenijim privrednim uslovima, pa i u uslovima razvijenijih klasnih suprotnosti, nego što su bili u Smitovo doba. Dok je Smit svojim delom krčio put ekonomskom liberalizmu, Rikardo piše u uslovima kada su principi ekonomskog libe-

ralizma postali uglavnom stvarnost. On u svojim teorijskim razmatranjima polazi od tih principa kao od sasvim razumljivih pretpostavki.

Rikardo u svom glavnom delu *Principi (Načela) političke ekonomije i oporezivanja* daje svoj sistem ekonomske analize. On tu neposredno polazi od Smita, razvijajući svoju teoriju u formi usvajanja ili kritike Smitove teorije. Otuda i neophodnost komparativne komponente u našoj analizi Rikardove teorije u odnosu i na Smita, a ne samo Marksa. Rikardo ne razmatra probleme za koje smatra da su rešeni Smitovim delom (posebno makroekonomsku problematiku narodnog bogatstva, problematiku podele rada, nastanak novca i razmene), a koji su prethodili Smitovoj analizi vrednosti.

Rikardo stoga usmerava političku ekonomiju ka problematici raspodele (društvenog proizvoda između pojedinih klasa)⁵. Pa ipak logika istraživanja upućuje ga na to da on svoju analizu — kao i Marks — počinje problematikom vrednosti, kao polaznom tačkom za objašnjenje kako razmene, tako i raspodele.

1. Rikardo, poput Smita, počinje svoju analizu vrednosti razgraničavanjem pojmova upotrebne i prometne vrednosti. Tako će raditi i Marks. Pa ipak on će napraviti značajan korak dalje. On će postepeno doći i do razlikovanja između vrednosti i prometne vrednosti. To se razlikovanje u njegovim *Principima* može tek naslutiti. Ono je došlo do punog izražaja tek u njegovom nedavno pronađenom delu *Apsolutna vrednost i prometna vrednost*⁶. Tu Rikardo dolazi do skoro istih zaključaka do kojih će kasnije doći i Marks, ne znajući za ovo Rikardovo delo. A to je još jedan dokaz da je niz Marksovih stavova logičan produžetak Rikardove misli.

Za razliku od Smita, Rikardo uglavnom upotrebljava termin »korisnost« umesto termina »upotrebna vrednost«. On, poput Smita, eksplicite ističe da korisnost nije mera prometne vrednosti. Stepem korisnosti jedne stvari može određivati veličinu njene prometne vrednosti. Korisnost, dakle, nije determinanta vrednosti. To je, u stvari, stav koji će kasnije i Marks zauzeti. A taj stav je nespojiv sa shvaćanjima marginalističkih pisaca.

S druge strane, korisnost, po Rikardu, neophodan je preduslov prometne vrednosti⁷. Formalno poređenje Smitovog i Rikardovog teksta upućivalo bi na zaključak da se Rikardo i Smit u tom pogledu dijametralno razlikuje. Razlika je, međutim, terminološkog karaktera. Naime, Rikardo pojam korisnosti ne shvata usko racionalistički, kao Smit. On ga shvata u najširem mogućem smislu te reči, podrazumevajući pod njim sva svojstva nekog predmeta koja na ma koji način mogu da zadovolje neke, ma koje ljudske potrebe. Rikardovo shvaćanje pojma korisnosti podudara se sa Marksovim⁸.

⁵ David Ricardo: *Načela političke ekonomije*, Zagreb, Kultura, 1955, str. 3.

⁶ D. Ricardo: *Absolute Value and Exchangeable Value*, napisano 1823.

⁷ D. Ricardo: *Načela političke ekonomije*, str. 7.

⁸ Detaljnije o tome videti naš članak „Element korisnosti u teoriji vrednosti engleskih klasika“, *Ekonomska anali*, br. 2, 1955.

U pogledu determinanata vrednosti, tekstuelno gledajući, reklo bi se da se Rikardo znatno razlikuje od Marksa. Rikardo, naime, kao determinante vrednosti ističe ne samo rad, tj. količinu rada potrebnu za proizvodnju robâ, nego i retkost. Pa ipak, te dve determinante vrednosti kod Rikarda ne treba shvatiti kumulativno (kako to čine neki Rikardovi interpretatori), već alternativno. Retkost je, po Rikardu, determinanta vrednosti jedne, uz to krajnje male grupe neproduktivnih, neumnoživih dobara (čija se proizvodnja ne može povećavati dodajnim ulaganjem rada) koja predstavljaju tzv. prirodni monopol. Rad, tj. količina rada potrebna za proizvodnju roba, jeste determinanta vrednosti druge, daleko najdominantnije grupe reproduktivnih, umnoživih dobara⁹. S obzirom na beznačajnost prve grupe (nereproduktivnih) dobara, postaje beznačajna i retkost kao determinanta vrednosti. I Rikardo prestaje da se za njega više interesuje. On svu pažnju poklanja elementu rada, čiji je domen delovanja daleko dominantniji. On tako od početka obeležava svoju teoriju kao teoriju radne vrednosti¹⁰.

Pa ipak to pokazuje da Rikardova teorija radne vrednosti nije (da tako kažemo) predmetno univerzalna. Ona se ne odnosi na gore pomenutu grupu retkih dobara, koja predstavljaju tzv. prirodni monopol. I tu je Rikardo eksplicitan. Ona se, međutim, uprkos tome što to Rikardo jasno ne ističe, ne odnosi ni na proizvode koji predstavljaju tzv. veštački monopol. Drugim rečima, van delovanja slobodne konkurencije, teorija radne vrednosti ne važi. I analiza Smitove teorije u ovom pravcu — koju inače u literaturi ne srećemo — i pored utiska koji ova teorija ostavlja, dovodi nas, u krajnjoj liniji, do istih zaključaka i pokazuje da u ovom pogledu nema u suštini razlike između Smita i Rikarda. I ne samo to. Predmetna neuniverzalnost teorije radne vrednosti jeste u osnovi karakteristika i Marksove teorije radne vrednosti, iako on ne ističe retkost kao determinantu vrednosti.

Za razliku od Smita, koji je prvenstveno ispitivao meru prometne vrednosti, Rikardo u prvom redu razmatra pitanje od čega zavisi vrednost roba. Vrednost roba, dakle, prema Rikardu, zavisi od količine rada utrošene na njihovu proizvodnju. Tu nije reč o količini rada koju je faktički utrošio svaki pojedini proizvođač, već samo o količini rada potrebnoj za proizvodnju date robe.¹¹ Taj stav Rikardo ističe mnogo jasnije od Smita. S druge strane, imajući u vidu opšti duh Rikardove teorije, možemo zaključiti da Rikardo ide korak dalje od Smita i da pod količinom rada od koje zavisi vrednost ne podrazumeva količinu rada koja je bila potrebna u momentu proizvodnje date robe, već onu koja je bila potrebna u momentu njene razmene, tj. potrebna za reprodukciju datih roba. A to su sve elementi koje će Marks prihvatiti u svojoj koncepciji društveno-potrebno rada.

⁹ D. Ricardo: *Načela političke ekonomije*, str. 7—8.

¹⁰ Detaljnije o tome videti naš članak „Uloga retkosti i rada u teoriji vrednosti engleskih klasika“, *Ekonomski anali*, br. 4, 1956.

¹¹ D. Ricardo: *Načela političke ekonomije*, str. 8.

Što se tiče nejednakih kvaliteta različitih vrsta radova — teškog i lakog, kvalifikovanog i nekvalifikovanog — Rikardo ne daje skoro ništa novo. On, uglavnom, usvaja Smitove stavove. A njihova se suština sastoji u sledećem: razlike u kvalitetu raznih vrsta radova utiču takođe na vrednost roba, ali to ne znači negiranje osnovnog principa po kome vrednost roba zavisi od količine rada; te se razlike u kvalitetu rada upravo objašnjavaju razlikama u količini rada; vrši se, u stvari, svodenje kvaliteta rada na kvantitet, na količinu rada¹². A sva ta rešenja će, uglavnom, prihvatiti kasnije Marks¹³.

Ako teoriji vrednosti pristupimo sa stanovišta — da tako kažemo — vremenske univerzalnosti, onda bismo mogli zaključiti da je, za razliku od Smitove, Rikardova teorija radne vrednosti vremenski univerzalna. Ona se, po njemu, ne ograničava samo na predkapitalističku privredu (kao što je to u stvari kod Smita: na tzv. prvobitno stanje, koje prethodi pojavi akumulacije kapitala i privatne svojine na zemlju). Teorija radne vrednosti proteže se, po Rikardu, i na kapitalističku privredu.

Dva problema pred kojima je Smit zastao i nije uspeo da ih reši na osnovu teorije radne vrednosti, prvo, uloga kapitala i — kao rezultat toga — profit i, drugo, uloga zemljišne svojine i — kao rezultat toga — renta, i koja su ga primorala da napusti ideju o važenju teorije radne vrednosti i za kapitalističko društvo, Rikardo uspeva, produžavajući započetim putem, da ih u Marksovom smislu reši.

Naime, on pokazuje da renta, koja nastaje kao rezultat privatne svojine na zemlju, ne narušava princip radne vrednosti, nego da se jedino na osnovu tog principa i može objasniti. Vrednost poljoprivrednih proizvoda određuje se takođe količinom rada, i to količinom koja je potrebna za njihovu proizvodnju pod najnepovoljnijim uslovima proizvodnje, za proizvodnju onih količina proizvoda koje tržište još zahteva¹⁴. Renta nastaje kao rezultat razlike koja postoji između pojedinih parcela zemljišta. Ona, dakle, ne protivreći teoriji radne vrednosti, već stoji s njom u punom skladu. Tim svojim rešenjem, koje on daje u svojoj teoriji rente, Rikardo pravi jedan od najznačajnijih koraka od Smita ka Marksu, koji će to rešenje u celosti prihvatiti.

Rikardo pokazuje da pojava akumulacije kapitala i — na osnovu toga — profita, ne unosi nikakvu promenu u teoriju vrednosti, i da teorija radne vrednosti važi i dalje. Posmatrajući, kao i Smit, kapital jedino kao sredstvo za proizvodnju, a ne, poput Marksa, i kao društveni odnos, Rikardo, za razliku od Smita, nalazi kapital čak i u najranijem stanju društva u obliku primitivnog oruđa¹⁵.

¹² Isto, str. 13—14.

¹³ Videti naš članak „Količina rada koja prema engleskim klasicima određuje vrednost roba“, *Ekonomski anali*, br. 6, 1958.

¹⁴ D. Ricardo: *Načela političke ekonomije*, str. 34—35.

¹⁵ Isto, str. 14.

Po Rikardu, za razliku od Smita, nova raspodela u kapitalizmu između radnika i kapitalista ne unosi promenu u određivanju vrednosti. Vrednost proizvoda i dalje je zavisna jedino od količine potrebnog rada. Ona, nasuprot Smitovom tvrđenju, ne zavisi od dohodaka — nadnica, profita i rente. Dohoci nisu samostalne veličine. Oni su zavisni od vrednosti i uslovljeni su njenom veličinom. Vrednost se samo raspada na dohotke, a ne sastavlja od njih. Samo u okviru veličine vrednosti dohoci — u ovom slučaju nadnice i profit — mogu da se menjaju, ali njihov zbir ne može da pređe visinu vrednosti. Nadnice i profit jesu dve komplementarne veličine. One se među sobom dopunjuju. Ako nadnice rastu, profit mora da pada, i obrnuto. To predstavlja značajan korak u pravcu Marksa i njegove teorije viška vrednosti.

Mada po Rikardu teorija radne vrednosti važi i za razmenu u kapitalističkoj privredi, on ipak oseća da sada nastupa neka promena, ali on ne može ni dobro ni jasno da je oceni, niti, pak, da je objasni. On kaže »da upotreba mašina i drugog stalnog i trajnog kapitala« unosi promenu u taj princip¹⁶. S druge strane, on ističe trajnost kapitala i brzinu njegovog opticaja kao uzrok promene ranije stalno isticanog načela da porast, odnosno pad nadnica ne utiče na vrednost roba¹⁷.

Rikardo, dakle, u stvari, ipak posredno priznaje da sa nastankom pravog kapitalističkog društva, pri nejednakom sastavu i obrtu kapitala, dolazi do izvesne modifikacije principa radne vrednosti. On, pored količine rada potrebne za proizvodnju roba — kao osnovnog uzroka promene vrednosti roba — ističe i drugi uzrok: porast, odnosno pad vrednosti rada, obeležavajući ga u svojoj korespondenciji i drugačije. I mada on taj uzrok smatra toliko nebitnim da ga u svom daljem izlaganju potpuno zanemaruje, pridržavajući se jedino količine rada, to ipak pokazuje da on nije uspeo do kraja da reši problem kapitala i profita na osnovu teorije radne vrednosti.

Rikardo ne uspeva da reši taj problem u smislu u kom će to kasnije učiniti Marks, pre svega zbog toga što ni on, kao ni Smit, ne pravi razliku između profita i viška vrednosti. On govori samo o profitu i pod njim podrazumeva, u stvari, čas višak vrednosti, čas prosečni profit. I dok, posmatra tzv. prvobitno stanje ili, pak, kapitalističko društvo sa istim organskim sastavom i obrtom kapitala, to nerazlikovanje nema nekih posledica. Robe se ponašaju kao proizvodi rada, a ne kao proizvodi kapitala, i razmenjuju se prema svojoj vrednosti.

Međutim, kada se Rikardo u svojoj ekonomskoj analizi približava pravoj kapitalističkoj stvarnosti, gde postoji različit organski sastav i obrt kapitala, to nerazlikovanje viška vrednosti od prosečnog profita onemogućava mu da otkrije stvarnu modifikaciju zakona radne vrednosti u Marksovom smislu, tj. u smislu cene proizvodnje. Jer,

¹⁶ Isto, str. 18. i sl.

¹⁷ Isto, str. 23. i sl.

sada, pri različitom sastavu i obrtu kapitala, robe se ne ponašaju kao proizvodi rada, već kao proizvodi kapitala. One se, kao što je pokazao Marks, ne razmenjuju prema svojoj vrednosti, već prema cenama proizvodnje. Dolazi na izgled do antinomije između zakona radne vrednosti i zakona jednakih profita na jednake kapitale.

Mada je Rikardu ovaj drugi zakon, kao pojava, bio poznat, ipak on nije do kraja osetio problem, pa ga nije ni mogao rešiti. Zato je on stvarnu modifikaciju zakona radne vrednosti izrazio na pogrešan način. Zbog toga nije uspeo da do kraja reši drugi od dva problema pred kojima je Smit zastao. Taj drugi korak, koji nije uspeo da napravi Rikardo, napraviće Marks jasnim razgraničenjem viška vrednosti, profita i prosečnog profita, što će ga dovesti do teorijskog obrazloženja zakona cene proizvodnje. Rikardo smatra da i u kapitalističkoj privredni princip radne vrednosti deluje neposredno, u tom smislu da tržišne cene roba gravitiraju oko njihove vrednosti, dok, po Marksu, tržišne cene roba gravitiraju oko njihove cene proizvodnje^{18, 19}.

2. Problematiku raspodele Rikardo razmatra u uskoj povezanosti sa svojom teorijom radne vrednosti. Teorija radne vrednosti omogućava da se dohoci — nadnice, profit, renta — kvantitativno izraze i svedu na jedan zajednički imenitelj — rad. Veličina vrednosti zavisi od količine utrošenog, odnosno potrebnog rada. Dohoci, pak, predstavljaju samo delove te vrednosti, oni nisu nezavisne veličine, oni zavise od veličine robne vrednosti. Dohoci su, znači, komplementarne veličine, koje jedna drugu dopunjuju, ali njihov zbir ne može preći veličinu vrednosti. Ako se jedan dohodak poveća, drugi mora u istoj srazmeri da padne. Rikardova je analiza dohodaka, dakle, pre svega, kvantitativna. Njega interesuju, prvo, veličina pojedinih dohodaka i činioci koji nju određuju i, drugo, njihov međusobni odnos. Njega — za razliku od Marksa — ne interesuje kvalitativna strana, tj. dohoci kao izraz klasnih odnosa kapitalističkog društva. Pa ipak se iz nje mogu izvući značajni kvalitativni zaključci²⁰.

Rikardova analiza rente, kao što se to iz kratkog izlaganja o njoj već moglo zaključiti, jeste logičan nastavak njegove analize vrednosti. Problem rente je zaokupljao posebnu Rikardovu pažnju zato što je izgledalo da postojanje tog dohotka samo po sebi opovrgava teoriju radne vrednosti. Rikardo je sebi postavio zadatak da pokaže kako postojanje rente ne samo što ne protureči teoriji radne vrednosti već se upravo tom teorijom i objašnjava. I mada Rikardo nije bio tvorac teorije rente (već, u stvari, Anderson, a Rikardo je smatrao Maltusa njenim tvorcem), ipak je u prvom redu on poznat kao teoretičar rente. Renta, po Rikardu, nije rezultat darežljivosti

¹⁸ Detaljnije o problemu vremenske univerzalnosti videti naš članak „Vremenska univerzalnost teorije radne vrednosti britanskih klasika“, *Ekonomski anali*, br. 14, 1964.

¹⁹ Problemima vrednosti posvećena je knjiga B. Šoškića: *Teorija vrednosti — Klasična ekonomska analiza* (Institut za ekonomska istraživanja, „Savremena administracija“), Beograd, 1972.

²⁰ Isto, str. 61.

prirode, kao što su tvrdili fiziokrati i delimično Smit, već obratno: njene škrtosti — nedostatka plodnih zemljišta²¹.

Osnovne komponente Rikardove teorije rente sastoje se u sledećem: plodnost je različitih parcela zemljišta nejednaka; pri istom ulaganju kapitala u njih dobijaju se različiti rezultati; da bi se ishranilo, društvo je prinuđeno da obrađuje i manje plodna zemljišta; kao rezultat toga, količina rada potrebna za proizvodnju poljoprivrednih proizvoda raste, a to dovodi do povećanja njihove vrednosti; na tržištu se poljoprivredni proizvodi prodaju aproksimativno po istoj ceni, bez obzira na to da li su proizvedeni na plodnijoj ili manje plodnoj parceli zemljišta, drugim rečima, bez obzira na to da li su proizvedeni sa manjom ili većom količinom rada; ta cena mora da se ravna prema vrednosti proizvoda onih parcela koje su po plodnosti najgore, jer su i ti proizvodi neophodni društvu za ishranu. Drugim rečima, vrednost svih poljoprivrednih proizvoda određuje se najvećom količinom rada potrebnom za proizvodnju one količine datih proizvoda koju tržište još zahteva; ovde treba imati u vidu da Rikardo, pored plodnosti, uzima u obzir i položaj zemljišta; kao rezultat toga, svaka parcela — izuzev najgore (koja služi kao regulator) — imaće, u manjem ili većem stepenu, obilniju žetvu od najgore, pa, prema tome, i jednu, manju ili veću, ekstradobit; tu ekstradobit, kao rezultat međusobne konkurentske borbe, farmeri su prinuđeni da pri zaključivanju arendnih ugovora ustupe zemljovlasnicima u vidu rente²².

Rikardova teorija rente, za razliku od Marksove teorije, u stvari je samo teorija diferencijalne rente. Zemljišta najgora po plodnosti, prema Rikardu, ne daju uopšte nikakvu rentu. Drugim rečima, on ne poznaje postojanje apsolutne rente. On to i ne može da učini u smislu u kome je to Marks učinio; pored ostalog, zbog toga što nije došao do saznanja o modifikovanju zakona radne vrednosti u zakon cene proizvodnje.

Svoju teoriju rente Rikardo povezuje kako sa tzv. zakonom o opadajućem prinosu tla, tako i sa tezom po kojoj je društvo u svom istorijskom razvitku prelazilo od najboljih zemljišta ka sve gorim. To će kasnije Marks podvrgnuti kritici. Ova druga teza ne odgovara sasvim istorijskim činjenicama. Međutim, nasuprot tvrdnjama nekih autora, ona ne može da dovede u pitanje njegovu teoriju rente. Ovo zbog toga što za teoriju rente, u stvari, i nije važan put kojim je društvo išlo u prelazu s jedne vrste zemljišta na druge. Važna je jedino činjenica što dobrog zemljišta nema dovoljno i što se, radi zadovoljenja potreba za ishranom stanovništva, moraju obrađivati i lošija zemljišta — po plodnosti ili položaju.

Rikardova teorija rente objektivno je uperena protiv zemljovlasnika. Ona ukazuje na antagonizam koji postoji između njihovih klasnih interesa i interesa društva²³. Analizirajući rentu kao dohodak

²¹ D. Ricardo: *Načela političke ekonomije*, str. 36. i sl.

²² Isto, str. 34—36. i sl.

²³ Isto, str. 194.

klase zemljoposjednika, on ispituje njeno poreklo. Rikardova teorija rente služiće kao teorijska osnovica kasnije isticanom zahtevu za ukidanje zemljišne svojine. Pa ipak bi bilo pogrešno misliti da je on lično bio za njeno ukidanje. Rikardova teorija rente postaće predmet vrlo opsežnih diskusija i kritika, ali je ona, s druge strane, pružila gotovo sve osnovne elemente Marksovoj teoriji diferencijalne rente.

3. U svojoj analizi nadnica Rikardo, poput Smita, posmatra rad kao i svaku drugu robu: rad ima svoju prirodnu i svoju tržišnu cenu. Prirodnu cenu rada on određuje vrednošću životnih sredstava potrebnih radniku i njegovoj porodici. A to, zapravo, nije ništa drugo nego, grubo rečeno, Marksova definicija vrednosti radne snage.

Rikardo, poput Smita, ne pravi razliku između rada i radne snage. A ta razlika je vrlo značajna sa stanovišta očuvanja teorije radne vrednosti. Ako se ona ne pravi, nemoguće je objasniti, na osnovu principa radne vrednosti, razmenu između materijalizovanog rada, tj. kapitala, i živog rada. Time su se koristili protivnici teorije radne vrednosti da bi je oborili. Jer ako važi zakon radne vrednosti, kao zakon razmene roba prema količini rada koja je u njima sadržana, onda bi se na tržištu rada kapital (u vidu novčane ili naturalne najamnine), kao određena količina materijalizovanog rada, menjao za istu količinu živog rada (isti broj radnikovih radnih časova). Međutim, u praksi se dešava drugačije: tu se menja količina materijalizovanog rada, (kapitala u vidu najamnine) razmenjuje za veću količinu živog rada (veći broj radnikovih radnih časova). Reklo bi se da praksa na jednom tako očiglednom primeru pobija zakon radne vrednosti kao zakon pojedinačne razmene.

Marksu će tek poći za rukom da dâ u tom pogledu rešenje čuvajući princip radne vrednosti. On ističe razliku između rada i radne snage i pokazuje da se ne vrši razmena između kapitala i živog rada, već između kapitala i radne snage kao robe, čija se, pak, vrednost određuje količinom rada potrebnom za njenu proizvodnju, tj. reprodukciju. A takva razmena se vrši na principu radne vrednosti, tj. prema količini rada potrebnog za proizvodnju, odnosno reprodukciju roba, pa i radne snage kao robe.

U posmatranje nadnica Rikardo unosi dinamički pristup. Prirodna cena rada, po njemu, nije nepromenljiva veličina. Ona zavisi od promene vrednosti, odnosno cene životnih sredstava. Sa razvitkom društva — a to proizlazi iz njegove teorije rente — povećavaju se teškoće u dobijanju životnih namirnica (koje su jedan od glavnih elemenata od kojih zavisi prirodna snaga rada), zahteva se sve više rada za njihovu proizvodnju, što dovodi do povećavanja njihove vrednosti, a ovo, od svoje strane, dovodi do povećavanja prirodne cene rada. Tako sa razvitkom društva prirodna cena rada ima tendenciju porasta.

Ovde treba istaći činjenicu da Rikardo ne ispušta iz vida ni neke faktore koji kočē tu tendenciju (usavršavanja u poljoprivredi, uvoz), ali ih on ocenjuje kao privremene. A ova tendencija, u stvari, znači

da se, sa razvitkom društva, nominalne nadnice moraju dizati a realne nadnice ostati iste, drugim rečima, stanje radničke klase ostaće nepromenjeno²⁴.

Što se tiče tržišne cene rada, ona je, prema Rikardu, kao i prema Smitu, rezultat ponude i tražnje. Ona se, u krajnjoj liniji, koleba oko prirodne cene rada kao svoje osovine; ona ima tendenciju da se ovoj prilagodi. Takvo postavljanje stvari jeste, u svojoj osnovi, anticipiranje Marksove koncepcije tekuće najamnine koja se koleba oko vrednosti radne snage²⁵. Prilagođavanje tržišne cene rada prirodnoj ceni rada vrši se, prema Rikardu — kao i kod Smita — prirodnim automatizmom — preko porasta, odnosno pada stanovništva.

Naime, porast tržišne cene rada iznad prirodne cene rada dovodi do porasta stanovništva (jer povećana tržišna cena rada stvara povoljnije uslove za povećanje radnikove porodice), a to, od svoje strane, preko povećane ponude rada retrogradno utiče da tržišna cena rada pada na nivo njegove prirodne cene, ili čak ispod tog nivoa. I obratno, pad tržišne cene rada ispod nivoa prirodne cene rada dovodi do obratnog stanja — do smanjivanja stanovništva (jer smanjena tržišna cena rada stvara nepovoljne uslove za radnikovu porodicu, dovodi do smanjivanja radnikove porodice), a to od svoje strane (preko smanjene ponude rada, odnosno povećane tražnje), retrogradno utiče da tržišne cene rada rastu do nivoa njegove prirodne cene, ili čak iznad tog nivoa²⁶.

Takvo objašnjenje Marks neće prihvatiti; pored ostalog, zbog toga što su periodi padanja, odnosno dizanja najamnina daleko kraći nego periodi prirodnog porasta, odnosno pada stanovništva. Kretanje najamnine, po Marksu, ne može se objasniti kretanjem stanovništva, već opštim zakonom kapitalističke akumulacije.

Rikardo ne vrši onakve analize kao Smit u pogledu kretanja najamnine u zavisnosti od kretanja (ne veličine) bogatstva. Pa ipak on ističe da sa povećavanjem bogatstva društva, odnosno njegovog kapitala, raste i tržišna cena rada. S druge strane, što naročito treba podvući, Rikardovu prirodnu cenu rada izraženu u hrani i ostalim životnim potrebama — drugim rečima, realnu najamninu — ne treba shvatiti kao fiksnu, nepromenljivu količinu kao što čine neki njegovi interpretatori. Rikardu je jasno da se ona menja u istoj zemlji u dva različita perioda i da je u raznim zemljama ona, često, vrlo različita.

4. Rikardova analiza profita, poput analize ostalih problema, pretežno je kvantitativna. Njega interesuju veličina profita i promene koje nastaju u toj veličini. S druge strane, ta analiza polazi od njegove teorije radne vrednosti. Uzimajući za primer industrijsku proizvodnju i poljoprivrednu proizvodnju na onim regulatornim par-

²⁴ Isto, str. 57. i sl.

²⁵ Isto, str. 47.

²⁶ Isto, str. 50.

celama zemljišta koje ne daje rentu, on, u stvari, daje dve osnovne postavke svoje teorije profita: prvo, robe se prodaju po vrednosti koja je određena količinom rada potrebnom za njihovu proizvodnju i, drugo, njihova se vrednost raspodeljuje na dva dela: jedan predstavlja profit (od kapitala), a drugi nadnice (za rad). Pošto je vrednost, po Rikardu, određena veličina, a nadnice, kao što smo ranije videli, isto tako, to i profit, prema tome, mora biti određena veličina. Profit je jednak razlici između vrednosti i nadnica. Kada se od vrednosti oduzmu nadnice, ono što ostaje jeste profit.

Rikardova doslednost u analizi problema i ovde dolazi do izražaja. U analizi profita on, u stvari, ide samo linijom one Smitove varijante profita po kojoj je profit oduzimanje radnikova rada. I mada kod Rikarda ne srećemo takvu izričitu definiciju profita, ipak je njegova teorija profita, u suštini, teorija viška vrednosti. Iako Rikarda interesuje u prvom redu kvantitativna strana ovog problema, ipak se kvalitativna strana sama po sebi nameće. Mada — za razliku od rente — on ne istražuje poreklo profita, ipak iz njegove teorije proizlazi sasvim jasno da je profit razlika između vrednosti koju radnik proizvodi i one koju u vidu najamnine dobija. Ako se podsetimo rešenja koja je Marks dao u svojoj teoriji viška vrednosti, nije teško zaključiti da se Rikardo svojom teorijom primakao sasvim blizu toj Marksovoj teoriji.

Polazeći od toga da je vrednost nezavisna veličina uslovljena samo količinom rada potrebnom za njenu proizvodnju, a profit i nadnica delovi te veličine, Rikardo, prirodno, dolazi i na pitanje promene profita. Pa pošto su i nadnice i profit dve komplementarne veličine, kao delovi jedne celine koji se uzajamno dopunjuju, Rikardo dolazi do zaključka da promena profita zavisi isključivo od promene nadnica. Kada nadnice rastu, profit pada, i obrnuto. Promena nadnica je, dakle, uzrok promene profita. A promena nadnica dolazi kao rezultat promene u produktivnosti rada. Ako raste produktivnost rada, onda se smanjuje vrednost životnih sredstava, a to dovodi do sniženja nadnica i, kao posledica toga, do povećanja profita. I obratno, ako pada produktivnost rada, povećava se vrednost životnih sredstava, jer je za njihovu proizvodnju potrebno više rada, a to dovodi do povećanja nadnica i, kao posledica toga, do smanjenja profita²⁷.

Rikardo tako dolazi do zaključka o mračnim perspektivama društvenog razvitka. Interesujući se, naime, za to na koji način i u korist koje klase se, sa razvitkom proizvodnih snaga društva, menja raspodela nacionalnog dohotka, on zaključuje da će društvo u svom razvitku biti prinuđeno, da, radi svoje ishrane, prelazi na obradu sve lošijeg i lošijeg zemljišta; da će to značiti dizanje vrednosti životnih namirnica, a to će automatski dovoditi do povećanja nadnica (naravno, ne realnih, već nominalnih); porast

²⁷ Isto, str. 57.

nadnica, pak, značće smanjivanje profita. Pri svemu tome će, naravno, samo renta realno rasti. Pa pošto je profit, po Rikardu, jedini uslov i pobuda za akumulaciju kapitala, jedini stimulans kapitalističke proizvodnje, to će neizbežno padanje profita dovesti do stagnacije u razvitku proizvodnih snaga. Takva ocena društvenog razvitka biće razlog što će kasniji istoričari ekonomske misli često svrstavati Rikarda, zajedno sa Maltusom (zbog njegove teorije o stanovništvu), u red tzv. ekonomista-pesimista²⁸.

Svojom tvrdnjom da se sa razvitkom društva profit smanjuje, Rikardo samo u jednom smislu prethodi Marksu. Marks, naime, smatra da sa razvitkom društva dolazi do pada profitne stope i prosečnog profita, ali nikako do pada stope i mase viška vrednosti. A to, pored ostalog, pokazuje da Rikardo ne pravi razliku između profita i viška vrednosti. On profit posmatra, zapravo, čas kao višak vrednosti u Marksovom smislu, čas kao prosečni profit. On ne oseća između njih razliku, mada mu je — a to treba naročito istaći — poznato da jednaki kapitali donose jednak profit. On, naravno, i ne postavlja pitanje o pretvaranju profita u prosečni profit, niti oseća protivrečnost između zakona vrednosti, koji bi objašnjavao neposrednu razmenu roba i zakona jednakih profita na jednake kapitale. To će uzeti da reši tek Marks. Rikardova, pak, tvrdnja da će sa razvitkom društva realne nadnice ostati uglavnom nepromenjene, profit padati, a renta rasti, znači, u stvari — bez obzira na njegove lične želje — ukazivanje na suprotnost interesa pojedinih klasa kapitalističkog društva.

5. Problematika razmene, tj. vrednosti i cena, i, s njom povezana, problematika raspodele, tj. dohodaka pojedinih društvenih klasa (nadnice, profit, renta) — predstavljaju okosnicu Rikardovog sistema ekonomske teorije. Ovom prilikom ne možemo ulaziti u njegove koncepcije, tj. teorije novca i uporednih troškova — koje će biti predmet odvojene analize²⁹. Zadržaćemo se sasvim kratko na problemu realizacije i kriza, problemu koji će se poslednjih decenija — u svom širem sklopu kao problematika privrednih ciklusa, depresija (kriza) i nezaposlenosti — naći u središtu savremene makroekonomske analize.

Rikardo polazi od stanovišta — koga se pridržavala čitava klasična škola ekonomske misli u širem smislu reči, počev od Smitovog interpretatora, francuskog ekonomiste Seja, na koga se Rikardo u vezi sa ovim pitanjem oslanja — da je opšta kriza hiperprodukcije nemoguća. Proizvodi se, kaže Rikardo, uvek kupuju za proizvode i usluge; novac služi samo kao sredstvo čijim se posredovanjem izražava razmena; neka posebna roba može da bude proizvedena u suvišnoj količini (i tržište će biti toliko zasićeno da neće biti isplaćen kapital koji

²⁸ Isto, str. 64—65.

²⁹ Videti o tome i knjigu B. Šoškića: *Razvoj ekonomske misli* (Institut za ekonomska istraživanja i „Savremena administracija“, Beograd, V izd. str. 123. i sl.).

je utrošen na tu robu), ali se to ne može dogoditi istovremeno sa svima robama. Polazeći od toga da su ljudske potrebe neograničene i da se one zadovoljavaju pomoću proizvodnje, Rikardo zaključuje da proizvodnja nikada ne može da premaši potrošnju, jer je svaki proizvod istovremeno plativa tražnja za drugim proizvodom. Opšte krize hiperprodukcije — prema Rikardu — ne može da bude. Moguća je samo delimična kriza, zbog toga što proizvodnja jednih proizvoda može da premaši proizvodnju drugih. Tvrdnja o nemogućnosti opštih kriza hiperprodukcija i masovne nezaposlenosti vezana je za tzv. *Sejov zakon tržišta*, koji će Marks podvrgnuti oštroj kritici, ali koji će biti skoro opšteprihvaćen od ekonomista marginalističkog pravca, sve do Kejnza, tj. 30-ih godina ovog veka.

Što se tiče metoda Rikardove analize, trebalo bi reći da se on razlikuje od Smitovog. Rikarda ne interesuju opisi stvarnog života ni spoljna povezanost ekonomskih kategorija. Njega zanima jedino unutrašnja povezanost tih kategorija. U modelu društva koji istražuje on apstrahuje sve nebitne pojave, koje mogu samo da pomute razumevanja unutrašnjih zakonitosti. Njegov metod je, dakle, apstraktan. Njegovi modeli nisu mogli biti neposredna slika stvarnosti. Oni su vezani za niz pretpostavki.

Apstraktan metod Rikardove analize naišao je na nerazumevanje mnogih ekonomista. Neki su, čak, predlagali da takav metod treba odbaciti. Međutim, problem se ne sastoji u tome da odabrani teorijski model mora biti potpuno verna slika stvarnog života, već u tome da li je takav model gola konstrukcija, koja nema nikakve veze sa postojećom stvarnošću, ili je on izabran tako da se toj stvarnosti ipak približava i da je pri tom pogodan za odgovarajuće ekonomske analize. Prema tome, Rikardova teorija ne može se kritikovati samo zbog toga što je upotrebljen apstraktni metod, metod izolovanja sporednih i nebitnih elemenata, jer bez toga metoda ne mogu se otkriti unutrašnji skriveni odnosi proizvodnje, naročito kapitalističke. Do osnovnih ekonomskih kategorija, do njihove stvarne, a ne prividne povezanosti, može se doći jedino ako se odgovarajući ekonomski sistem uzme u najčistijem i najmanje složenom vidu. Tako je u analizi kapitalističkog oblika proizvodnje postupio i Marks.

Mada je Rikardov metod, kao i Marksov, apstraktan, to ne znači da se njemu nema šta zameriti. Jedna detaljnija analiza Rikardovog metoda pokazuje da stepen njegovih apstrakcija nije uvek adekvatan. On posmatra zakone jednog određenog kapitalističkog načina proizvodnje kao zakone društvene proizvodnje uopšte, koji važe za sve stupnjeve društvenog razvitka. Zaključci do kojih, na taj način, Rikardo dolazi mnogo su uopšteniji nego što bi smeli da budu. Istorijska specifičnost kapitalističkog načina proizvodnje kod Rikarda uopšte ne postoji. S druge strane, neke njegove apstrakcije čak su formalne i nepotpune. On često ne uspeva da se uzdigne iznad oblika koje sreće u konkretnoj ekonomskoj stvarnosti, ne ide od najjednostavnijih ekonomskih kategorija ka sve složenijim, nego uzima neke

složene kategorije (koje su rezultat konkurencije) kao dokaz za opšte zakone.

Rikardova je analiza, kao što smo videli, pre svega, kvantitativna. Njega pojedine ekonomske kategorije (vrednost, nadnice, profit, renta) interesuju prvenstveno kao određene veličine; njega interesuju promene koje nastaju, u tim veličinama sa razvitkom društva. Pa iako ne vrši kvalitativnu analizu, tj. ne posmatra te ekonomske kategorije kao izraz određenih proizvodnih odnosa, odnosa između pojedinih klasa, eksploatacije jedne klase od druge, ipak je on dao sve elemente za jednu takvu analizu i za takve zaključke, što će kasnije pasti u deo Marksua.

III

1. Rikardova ekonomska teorija biće dominantna sve do 70-ih godina prošlog veka. Otuda i naziv Rikardova, odnosno rikardijanska škola ekonomske misli, koja se često uzima kao sinonim klasične škole ekonomske misli. Sledbenici Rikardovi interpretirali su i branili, a najčešće vulgarizovali, Rikardove ekonomsko-teorijske poglede. Ograničimo se, ovom prilikom, samo na to da pomenemo najpoznatija imena. Džems Mil u svom delu *Elementi političke ekonomije*³⁰ pokušao je prvi da sistematizuje Rikardovu teoriju »iako samo u prilično apstraktnim potezima«,³¹ i da brani Rikardovu teoriju vrednosti, pribegavajući pri tom »argumentima« koji nisu u skladu sa Rikardovim shvatanjima. Slično su, i još drastičnije, činili Makuloh u svom delu *Principi političke ekonomije*³², Senior u delu *Politička ekonomija*³³, Bastija u *Ekonomskim harmonijama*³⁴. Najpoznatiji popularizator i interpretator Rikardovog učenja jeste, bez sumnje, Džon Stjuart Mil, koji u svom poznatom delu *Principi političke ekonomije*³⁵ neosetno prelazi sa Rikardove teorije radne vrednosti na teoriju troškova proizvodnje kao determinantu vrednosti.

2. Klasična, tj. Rikardova škola ekonomske misli predstavlja samo jedan krak u razvoju rikardijanske ekonomske misli. Drugi njen krak nastaje i odvija se u okviru socijalističke društvenoekonomske misli. Dolazi, dakle, do bifurkacije rikardijanske ekonomske misli. Naporedo sa Rikardovom školom ekonomske misli socijalistička-društveno ekonomska misao jednim svojim delom pojavljuje se kao sledbenik Rikardovog učenja. Tu se, pre svega, ističe grupa pisaca socijalističke orijentacije, koji uglavnom slede velikog engles-

³⁰ James Mill: *Elements of Political Economy*, 1820.

³¹ K. Marks: *Teorije o višku vrednosti*, Kultura, Beograd, 1956, knjiga III str. 95.

³² J. R. McCulloch: *The Principles of Political Economy*, 1825.

³³ Nassau William Senior: *Political Economy*, 1850.

³⁴ Frederic Bastiat: *Les Harmonies économiques*, 1850.

³⁵ John Stuart Mill: *The Principles of Political Economy*, 1848.

kog socijalistu-utopistu Roberta Ovena, i koji polaze od Rikardove teorije. Otuda i naziv socijalisti-rikardijanci.

Najpoznatiji među njima jesu Thompson³⁶, Grej³⁷, Brej³⁸ i Hodskin³⁹. Za razliku od pisaca rikardijanske, tj. klasične škole ekonomske misli — koja će se kretati u okviru problema i fonda ideja, pa umnogome i rešenja koja su dali britanski klasici, pre svega Rikardo — socijalisti-rikardijanci polaze od Rikardove teorije radne vrednosti i raspodele i pri tom izvlače zaključke da se kapitalističko društvo zasniva na eksploataciji radnika od kapitaliste kao primaoca profita. Logika njihove analize ide sledećim redom: vrednost je, po teoriji radne vrednosti, određena radom, odnosno količinom rada uloženom, odnosno potrebnom za proizvodnju roba; profit, kao deo vrednosti, jeste takođe proizvod rada, i to proizvod tuđeg neplaćenog rada; prema tome, profit i ostali bezradni dohoci treba da budu ukinuti, jer oni, a to će reći i raspodela u kapitalizmu, protivreče zakonu radne vrednosti, koji su oni smatrali kao zakon pravične razmene.

Opšti zaključak koji oni izvlače jeste da, pošto je vrednost roba rezultat samo rada radnika, radnicima treba da pripadne celokupni proizvod njihovog rada, a ne samo jedan deo proizvoda tog rada, koji im u kapitalizmu pripada u vidu najamnine. Drugim rečima, oni kao svoj zahtev ističu pravo radnika na puni proizvod rada. A taj zahtev se svodi na likvidiranje svih bezradnih dohodaka; profita i kamate, koje primaju kapitalisti, i rente, koju primaju zemljovlasnici. Dok je Rikardo svoju teoriju uperio protiv klase zemljoposjednika, zaključci socijalista-rikardijanaca upereni su protiv kapitalističke klase.

Krajnje radikalni zaključci koje su socijalisti-rikardijanci izvukli iz Rikardove teorije, da radnici stvaraju višak vrednosti i da im pripada čitav proizvod njihovog rada, bio je svakako jedan od najvažnijih razloga što su građanski ekonomisti ili napustili klasičnu, posebno Rikardovu ekonomsku teoriju, ili su je (Rikardovi učenici) vulgarizovali ističući tezu o produktivnosti kapitala, (protiv koje će se boriti posebno Hodskin). Pored zahteva o pravu radnika na puni proizvod rada, socijalisti-rikardijanci istaći će svoju poznatu koncepciju »radnog novca«.

Neke od ideja socijalista-rikardijanaca zastupaće, ne pozivajući se uglavnom na Rikarda, francuska socijalistička misao tridesetih i četrdesetih godina prošlog veka, koja se razvijala ili kao nastavak ideja velikih socijalista-utopista Sen-Simona i Furijea, ili pod njihovim neposrednim uticajem — da pomenemo samo Luja Blana i Prudona.

³⁶ W. Thompson: *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most conducive to Human Happiness* (London, 1824).

³⁷ John Gray: *A Lecture on Human Happiness*, 1825.

³⁸ Francis Bray: *Labour's Wrongs and Labour's Remedies or the Age of Right*, 1839.

³⁹ Thomas Hodgskin: *Popular Political Economy*, (London, 1827).

IV

Bifurkacija u razvoju rikardijanske ekonomske teorije dolazi do posebnog izražaja sa pojavom (u okviru socijalističke društveno-ekonomske misli) Marksove ekonomske teorije, koja je nastala na plodnom tlu britanske klasične političke ekonomije, prvenstveno Rikardove ekonomske misli. Marks je uspeo da sačuva, koriguje i dalje razvije sve naučne elemente klasične političke ekonomije, pre svega Rikardove ekonomske teorije. On je, uz to, dao puno novoga ekonomskoj nauci.

Kako je suština Marksovog sistema ekonomske teorije (koji inače predstavlja jedan od najznačajnijih stupnjeva u razvoju ekonomske nauke, i koji je najpotpunije izložen u njegovom epohalnom delu *Kapital*), opšte poznata, mi ćemo se zadržati samo na ukazivanju značajnijih (delimično već iznetih) veza sa Rikardom i isticanju osnovnih Marksovih doprinosa ekonomskoj nauci.

Izlaganje svog sistema ekonomske teorije Marks, poput Rikarda, počinje analizom vrednosti, odnosno analizom robe⁴⁰. Poput Smita i Rikarda, Marks svoju analizu vrednosti u *Kapitalu*, kao i u *Prilogu kritici političke ekonomije*, počinje razgraničenjem upotrebne i prometne vrednosti. Međutim, Marksov pojam upotrebne vrednosti širi je od Smitovog. On u osnovi odgovara Rikardovom shvatanju⁴¹ Upotrebna vrednost, po Marksu, kao i po Rikardu, jeste preduslov prometne vrednosti⁴². S druge strane, upotrebna vrednost, po Marksu, kao i po Smitu i Rikardu, nije determinanta prometne vrednosti⁴³. Marks, poput Rikarda, odmah ističe rad kao determinantu vrednosti. Drugim rečima, on ističe princip radne vrednosti. Za razliku od klasikâ, Marks odgovara pre svega na pitanje šta je to vrednost, da bi mogao da odgovori na pitanje veličine vrednosti, tj. na pitanje čime se meri veličina vrednosti⁴⁴.

Marks ide korak dalje od onoga što su dali britanski klasici. On izričito ističe razliku između prometne vrednosti i vrednosti⁴⁵. Treba napomenuti da u *Prilogu kritici političke ekonomije* Marks još nije pravio u eksplicitnoj formi razgraničenje između prometne vrednosti i robe, kao prometnog odnosa roba, i vrednosti robe. On upotrebljava samo izraz »prometna vrednost«, podrazumevajući čas jedno, čas drugo.

⁴⁰ Karl Marks: *Kapital*, izd. „Kultura“, Beograd, 1947, 1948, tom I, gl. I, str. 3 (1 odn. 41).

⁴¹ Isto, tom I, gl. I, str. 4 (2, odn. 41).

⁴² Isto, tom I, gl. I, str. 6 (4, odn. 43).

⁴³ Isto, tom I, gl. I, str. 6 (5, odn. 43).

⁴⁵ Isto, tom I, gl. I, str. 6 (4, odn. 43). Rikardo kao što smo videli, u svojim objavljenim radovima nije došao do eksplicitnog razgraničenja pojma prometne vrednosti od vrednosti, mada se njegova misao kretala u tom pravcu, što pokazuje njegov rukopis *Apsolutna i relativna vrednost*, pronađen tek 30-ih godina našeg veka.

Marks prvi ističe i analizira dvojaki karakter rada, tj. dvorodnu prirodu rada sadržanog u robi⁴⁶, a naime kategorije konkretnog i apstraktnog rada. Treba napomenuti da u *Bedi filozofije* Marks još nije bio došao do ideje o dvojakom karakteru rada sadržanog u robi. Međutim, na nju već nailazimo u *Prilogu kritici političke ekonomije*.

Marks ide dalje od klasika u objašnjavanju međusobnog odnosa upotrebne i prometne vrednosti, u stvari međusobnog odnosa upotrebne vrednosti i vrednosti. Pri tom, on bliže određuje kategoriju robe, praveći razliku između nje i ostalih proizvoda ljudskog rada⁴⁷.

Prihvatajući Smitovu i Rikardovu koncepciju različitih kvaliteta rada i njihovog svođenja na kvantitet, Marks govori o svođenju složenog rada na prost rad⁴⁸.

Marks — za razliku od Smita i Rikarda — ide dalje i formuliše kategoriju društveno potrebnog rada⁴⁹. Treba napomenuti da Marks još u *Prilogu kritici političke ekonomije* ističe kategoriju društveno potrebnog rada, svođenje konkretnog rada na apstraktni, privatnog na društveni i individualnog na društveno potrebni.

On ukazuje na to da se prometna vrednost roba menja sa promenom u produktivnosti rada, tj. »proizvodnoj snazi rada«⁵⁰. On povezuje kategoriju intenzivnosti rada sa delovanjem zakona vrednosti na planu međunarodne ekonomske razmene.

Marks, za razliku od klasika, analizira, i to detaljno (u I poglavlju *Kapitala*), pojedine oblike vrednosti, odnosno prometnu vrednost: prost, pojedinačan ili slučajan; potpun ili razvijen; opšti i — novčani oblik vrednosti.

Marks ne govori o problemu vremenske univerzalnosti teorije radne vrednosti. Pa ipak se iz njegovih izlaganja, pre svega u *Bedi filozofije*, može zaključiti da se on slaže sa Rikardom da teorija radne vrednosti važi i u prostoj i u kapitalističkoj, tj. u svakoj robnoj proizvodnji, ali da, u stvari, smatra da ova teorija nije vremenski univerzalna sa stanovišta budućnosti, s obzirom na to što će kapitalistička robna proizvodnja i robna proizvodnja uopšte jednom iščeznuti. Vrednost je, ističe tamo Marks, istorijska kategorija, tj. kategorija robne proizvodnje. Prema tome, i rad koji stvara vrednost jeste istorijska kategorija.

Već iz dosadašnjih izlaganja može se zaključiti da je Marksova analiza problema vrednosti daleko svestranija od analize britanskih klasika.

Marks prihvata i dalje razvija ideju, u osnovi Rikardovu, da sredstva za proizvodnju (sredstva za rad i predmeti rada) samo prenose svoju vrednost na proizvod.

⁴⁶ Isto, tom I, gl. I, str. 13 (12, odn. 49).

⁴⁷ Isto, tom I, gl. I, str. 8—9 (7, odn. 45).

⁴⁸ Isto, tom I, gl. II, str. 48—49, (50, odn. 76—77).

⁴⁹ Isto, tom I, gl. I, str. 7 (5, odn. 44).

⁵⁰ Isto, tom I, gl. I, str. 8 (7, odn. 45) i str. 13 (12 odn. 49).

Marksova podela kapitala na postojani i promenljivi od izuzetnog je značaja. Bez nje se ne može shvatiti proces formiranja vrednosti i viška vrednosti (tj. proces oplodavanja vrednosti). Ona takođe služi kao neophodna pretpostavka analize proste i proširene reprodukcije, tj. akumulacije. Pored podele kapitala na postojani i promenljivi, Marks deli kapital na stalni (fiksni) i opticajni (cirkulirajući). Ta podela je neophodna za analizu obrta kapitala (II tom *Kapitala*). Za razliku od Rikarda, Marks u kapitalu vidi društveni odnos⁵¹.

Za razliku od britanskih klasika, Marks ističe kategoriju »radne snage« nasuprot kategorije »rada«. To mu omogućuje da potpunije formuliše teoriju radne vrednosti.

Prema teoriji radne vrednosti — u njenom osnovnom obliku — robe se razmenjuju prema radu koji je utrošen, odnosno potreban za njihovu proizvodnju. Sa nastankom kapitalizma, tj. sa nastankom razmene »rada« i »kapitala« izgledalo bi kao da više ne važi teorija radne vrednosti jer radnik u razmeni sa kapitalistom daje veću količinu živog rada za manju količinu opredmećenog rada. Ta »protivrečnost« između teorije, tj. zakona radne vrednosti, s jedne, i razmene »rada« i kapitala, s druge strane, predstavljala je jedan od dva najteža problema koja britanska klasična politička ekonomija nije uspela da reši. To je bio osnovni razlog za Smitovo napuštanje ideje o važnosti teorije radne vrednosti za kapitalističko društvo. To je, s druge strane, bio razlog što su socijalistički pisci pre Marksa smatrali da u kapitalističkom društvu dolazi do narušavanja teorije, tj. zakona radne vrednosti, drugim rečima, da bezradni dohoci (npr. profit kapitaliste) dolaze kao rezultat narušavanja zakona radne vrednosti.

Marksovo uvođenje kategorije radne snage umesto rada, rešava čitav problem na liniji teorije radne vrednosti. Radnik ne prodaje rad, već radnu snagu. Ne vrši se razmena između (živog) rada i kapitala, već između radne snage i kapitala. Razmena se vrši na osnovu zakona radne vrednosti. Drugim rečima, ne postoji nikakva protivrečnost između teorije radne vrednosti, s jedne, i razmene »rada«, u stvari radne snage, i kapitala, s druge strane.

Nepraviljenje razlike između rada i radne snage onemogućilo je, kao što smo videli, Smitu da protegne važenje teorije radne vrednosti na njemu savremenu, kapitalističku privredu. Ono je, s druge strane, dalo materijala za dalju vulgarizaciju klasične političke ekonomije. Teorijsko razgraničenje između rada i radne snage jedan je od najznačajnijih Marksovih naučnih doprinosa. Ovde treba napomenuti da Marks ovo razgraničenje formalno pravi tek u *Kapitalu*. On u *Bedi filozofije* govori o tome da radnik prodaje svoj rad⁵². Ni u *Najamnom radu i kapitalu* Marks formalno još ne pravi razliku između rada i radne snage. Pa ipak on tu posmatra rad kao robu koja

⁵¹ Isto, str. 239.

⁵² K. Marks i F. Engels: *Dela*, sv. V, str. 321.

je to postala tek u kapitalističkom društvu i koja se, kao i svaka druga roba, prodaje po zakonu vrednosti. Vrednost rada (u stvari, radne snage) Marks tu, kao i u *Bedi filozofije*, određuje vrednošću sredstava egzistencija potrebnih za održavanje rada. On kolebanje tržišnih cena oko vrednosti ne smatra narušavanjem zakona vrednosti, već jedinim oblikom njegovog ispoljavanja. Detaljno razrađujući kategoriju vrednosti radne snage analizira najamninu od vremena, nominalnu i realnu najamninu, ukazujući na promenljivost njene veličine, on analizira najamninu od vremena, nominalnu i realnu najamninu, najamninu od komada i nacionalnu različitost najamnina.

Za razliku od Rikarda i ostalih svojih prethodnika, Marks je formulisao višak vrednosti kao posebnu kategoriju u odnosu na kategorije profita i rente, kao pojava oblika. Pravljenje razlike između viška vrednosti i profita, i, posebno, prosečnog profita, predstavlja jedan od najznačajnijih Marksovih doprinosa ekonomskoj nauci. Marksova teorija viška vrednosti s pravom se ocenjuje kao ugaoni kamen njegovog sistema ekonomske teorije.

Začetke teorije o višku vrednosti nalazimo još kod Marksovih prethodnika. Međutim, oni nisu posmatrali višak vrednosti kao posebnu kategoriju, nezavisno od njegovih pojava oblika, kao što će to učiniti Marks. Oni su ga posmatrali u njegovim pojava oblicima: Peti i Kene u obliku rente, Smit i Rikardo u obliku profita⁵³. Objašnjenje viška vrednosti Marks nalazi u »posebnoj upotrebnoj vrednosti« radne snage kao robe koja se sastoji u tome da bude »izvor vrednosti«, i to više vrednosti nego što je sama (radna snaga — B. Š.) ima⁵⁴.

Na ovaj način zakoni robne razmene nisu uopšte povređeni. Izvršena je razmena ekvivalenta za ekvivalent. Kapitalist je kupio radnu snagu, kao i svaku drugu robu, po njenoj vrednosti. Kao kupac robâ on koristi upotrebne vrednosti kupljenih roba, pa, prema tome, i upotrebnu vrednost radne snage. U prvom delu procesa proizvodnje reprodukuje se vrednost radne snage, tj. stvara se njen ekvivalent. U drugom delu procesa proizvodnje stvara se višak vrednosti.

Posmatrajući višak vrednosti kao suvišak vrednosti preko cene koštanja (preneseni deo postojanog i promenljivi kapital), Marks deli radni dan na »potpuno radno vreme« i »višak radnog vremena«, razlikuje apsolutni i relativni višak vrednosti, analizira ulogu proizvodnosti u odnosu na obim viška vrednosti.

Analiza viška vrednosti dovodi Marksa do zaključaka u pogledu eksploatacije. Stopa viška vrednosti (izražena kao odnos viška vrednosti prema promenljivom kapitalu) pokazuje stepen eksploatacije radne snage.

⁵³ K. Marks: *Kapital*, tom II, Engelsov predgovor, str. XXI (XXIV, odn. 578).

⁵⁴ Isto, tom I, gl. V, str. 141 i 142 (149 i 150. odn. 149 i 150).

Osnovice svoje teorije viška vrednosti Marks je postavio davno pre pojave *Kapitala*. On još 1847. god. u svojim delima *Beda filozofije* i *Najamni rad i kapital* pokazuje »otkuda i kako potiče višak vrednosti«, kako to Engels u predgovoru II toma *Kapitala* kaže, odbacujući pretenziju nemačkog pisca Rodbertusa na autorstvo teorije o višku vrednosti⁵⁵.

Višak vrednosti i stopa viška vrednosti, po Marksu, »relativno su ono nevidljivo i ono bitno što treba istražiti, dok se profitna stopa, a otuda i oblik viška vrednosti, profit, pokazuje na površini pojava«⁵⁶. To »nevidljivo« i »bitno« tj. višak vrednosti i stopu viška vrednosti, Marks je otkrio u I tomu *Kapitala*, idući od profita ka višku vrednosti. U III tomu *Kapitala* on se vraća od viška vrednosti, tj. od tog »nevidljivog«, ka njegovom pojavnom obliku, tj. ka profitu. On razmatra profit kao preobraženi oblik viška vrednosti i profitnu stopu kao preobraženi oblik stope viška vrednosti.

Za razliku od Rikarda, odnosno britanskih klasika, Marks je kao posebnu kategoriju istakao i detaljno razradio kategoriju cene proizvodnje. On to čini u III tomu *Kapitala* kroz analizu pretvaranja viška vrednosti u profit, stope viška vrednosti u profitnu stopu i profita u prosečni profit. Po klasicima, tržišne cene roba gravitiraju oko vrednosti roba. Po Marksu pak, tržišne cene roba u razvijenoj kapitalističkoj privredi, sa granama različitog organskog sastava kapitala, ne gravitiraju oko njihove vrednosti, već oko njihovih cena proizvodnje. Vrednost roba, po Marksu, kao što znamo, jednaka je prenesenom delu postojanog kapitala plus promenljivi kapital (što sve skupa čini cenu koštanja) plus višak vrednosti. Cena proizvodnje, pak, jednaka je prenesenom delu postojanog kapitala plus promenljivi kapital (tj. ceni koštanja) plus prosečni profit. Različiti organski sastav kapitala u razvijenoj kapitalističkoj privredi presudan je faktor u pretvaranju vrednosti u cenu proizvodnje.

Marks je pokazao kako dolazi do pretvaranja viška vrednosti u profit i do formiranja prosečnog profita (na jednake kapitale), odnosno do pretvaranja vrednosti u cenu proizvodnje; Marks, naime, u III tomu *Kapitala* (II odeljak) rešava problem tzv. protivrečnosti zakona, tj. teorije radne vrednosti i zakona, tj. tendencije jednakih profita na jednake kapitale. Analizirajući proces formiranja prosečne profitne stope, on — što je za njegov sistem izuzetno značajno — dolazi do zaključka o pretvaranju vrednosti u cenu proizvodnje kao gravitacionu tačku tekućih tržišnih cena roba. Krajnji zaključak do koga Marks dolazi sastoji se u tome da je celokupna cena roba svih grana proizvodnje jednaka njihovoj celokupnoj vrednosti, tj. jednaka zbiru cena koštanja i viška vredno-

⁵⁵ Isto, tom II, Engelsov predgovor, str. XIV (XV, odn. 573).

⁵⁶ Isto, tom III, gl. I, str. 17 (18, odn. 988).

sti, drugim rečima, da je »zbir cena proizvodnje proizvedenih roba jednak zbiru njihovih vrednosti«⁵⁷, odnosno da »zakon vrednosti reguliše cene proizvodnje«⁵⁸ sve podv. — B. Š.).

Marksova »cena proizvodnje« (koja se, kao što znamo, razlikuje od vrednosti po tome što, pored cene koštanja, uključuje ne višak vrednosti, već prosečni profit) odgovara Smitovoj »prirodnoj ceni« (»natural price«), Rikardovoj »ceni proizvodnje« (»price of production«), odnosno »troškovima proizvodnje« (»cost of production«), i fiziokratskoj »potrebnoj ceni« (prix nécessaire«). Međutim, niko pre Marksa nije uspeo da objasni razliku između cene proizvodnje i vrednosti⁵⁹.

Svi oni (konkretno Smit, Rikardo i Marks) imaju, pored ostalog, za cilj da svojom teorijom vrednosti objasne razmenski odnos roba, tj. faktore koji određuju vrednost roba, pa preko toga i cenu roba. Međutim, dok se Smit i Rikardo zadržavaju na tome da u vrednosti svake pojedinačne robe vide gravitacionu tačku tržišnih cena, drugim rečima, da tržišne cene gravitiraju neposredno oko vrednosti, odnosno tzv. prirodne cene, dotle Marks na relaciji između vrednosti i cena pronalazi još jednu kariku (cenu proizvodnje), tako da su cene proizvodnje, a ne vrednost, gravitaciona tačka tržišnih cena, drugim rečima, da tržišne cene gravitiraju neposredno oko cene proizvodnje, s tim što su cene proizvodnje uzete u celini u kvantitativnom pogledu, u krajnjoj liniji, uslovljene obimom vrednosti uzete u celini.

»Protivurečnost« između teorije, tj. zakona radne vrednosti, i zakona (tendencije) jednakih profita na jednake kapitale, drugim rečima, između radne vrednosti i cene proizvodnje, bila je (pored razmene »rada« i kapitala) drugi i najteži problem koji britanska klasična politička ekonomija i Rikardo nisu uspeli da reše. Britanski klasici su osetili da postoji nešto čudno u pogledu delovanja zakona radne vrednosti u njegovom neposrednom vidu (u smislu vrednosti kao gravitacione tačke tržišnih cena). Smit je našao izlaz u napuštanju teorije radne vrednosti, a Rikardo je ostao pri teoriji radne vrednosti, svestan da na neka pitanja nije uspeo da pruži potpun odgovor.

Marginalistički pisci, naročito Bem-Baverk, istaći će tezu o »protivurečnosti« između I i III toma *Kapitala*. To je pitanje bilo predmet ozbiljnih kontroverzi. Naime, Marks u I tomu *Kapitala* govori o tome da tržišne cene gravitiraju oko vrednosti, a u III tomu da one gravitiraju oko cene proizvodnje. To što Marks u I tomu govori o gravitiranju tržišnih cena oko vrednosti roba treba, po našem mišljenju, shvatiti kao prvu teorijsku aproksima-

⁵⁷ Isto, tom III, gl. X, str. 121 (128—129 odn. 1075).

⁵⁸ Isto, tom III, gl. X, str. 139 (148 odn. 1089).

⁵⁹ Isto, tom III, gl. X, str. 155 (165 odn. 1102).

ciju. Naime, teorijske pretpostavke, odnosno teorijski model, od kojih polazi nisu iste u I i III tomu. U I tomu *Kapitala* Marks ne uključuje u svoju analizu različitost organskog sastava kapitala, koja inače odgovara stvarnosti razvijene kapitalističke privrede. Ne uključujući to u svoj teorijski model, odnosno — što izlazi na isto — polazeći implicitno od postavke istog organskog sastava kapitala, Marks može teorijski sasvim ispravno da govori o gravitiranju tržišnih cena neposredno oko vrednosti roba, jer se tu pojedinačni višak vrednosti kvantitativno poklapa sa prosečnim profitom, odnosno vrednost pojedinačnih roba sa cenama proizvodnje.

Nepoklapanje, pak, ovih veličina, pa, prema tome, gravitiranje tržišnih cena oko cena proizvodnje (a ne neposredno oko vrednosti) dešava se u situaciji različitog organskog sastava kapitala. A od različitog organskog sastava kapitala, kao svoje teorijske pretpostavke, Marks polazi tek u III tomu *Kapitala*. Drugim rečima, Marksov teorijski model u III tomu uključuje u sebe komponentu različitog organskog sastava i na taj se način za još jedan korak približava stvarnosti razvijene kapitalističke privrede.

Tako teorija radne vrednosti, razvijena tek u Marksovom radu preko teorije cene proizvodnje, postaje u punom smislu teorijska osnovica za naučno objašnjavanje razmenskog odnosa roba u razvijenoj kapitalističkoj privredi, koju inače karakteriše različiti organski sastav kapitala. A to je jedan od najkrupnijih koraka koje je Marks učinio u odnosu na britanske klasike i jedan od Marksovih najvećih doprinosa ekonomskoj nauci.

Upoređujući strukturu i unutrašnju povezanost Marksove analize u odnosu na analizu Rikardovu i klasičnih pisaca, pa i pisaca posle Marksa, mogao bi se izvući sledeći zaključak. Kod Rikarda i ostalih pisaca tretiranje problematike razmene, tj. vrednosti i cena, uglavnom u celini prethodi razmatranju problematike raspodele, tj. dohodaka — nadnica, profita, rente — tako da razmatranje tih dohodaka dobija relativnu samostalnost u odnosu na razmatranje problematike razmene, tj. vrednosti i cena. Kod Marksa analiza razmene, tj. vrednosti, prethodi analizi raspodele, tj. dohodaka, ali samo do izvesne tačke. Nakon te tačke Marks inkorporira analizu dohodaka, tj. viška vrednosti, pre svega vrednosti radne snage, tj. najamnine, i profita, kao neophodan preduslov potpune analize razmene — od vrednosti pa do cena proizvodnje (koje su u svom ukupnom kvalitetu limitirane ukupno proizvedenom vrednošću svih roba) i tržišnih cena koje oko njih gravitiraju.

Mada polazi od klasične mikroekonomske analize, odnosno od osnovnih postavki britanske klasične političke ekonomije, pre svega Rikarda, u domenu razmene, tj. vrednosti i cena, i raspodele, tj. dohodaka (najamnine, profita i rente), Marks vrši daleko širu i svestraniju analizu i razmene i raspodele, tj. i vrednosti i dohodaka, dajući mnoga nova rešenja, korigujući, usavršavajući i dalje razvijajući mnoge njihove postavke, dižući tako ekonomsku analizu na

viši stepen, stvarajući daleko razrađeniji sistem ekonomske teorije. Uostalom, i sam obim teorijskih poglavlja Marksovog *Kapitala* za nekoliko puta prevazilazi obim Rikardovih *Principa političke ekonomije* i mnogo puta više obim ekonomsko-teorijskih poglavlja u (inače dosta obimnom) Smitovom *Bogatstvu naroda*.

Širina i svestranost Marksove analize došla je takođe do izražaja i u analizu rente. On, za razliku od Rikarda, veoma detaljno i neuporedivo svestranije analizira sve komponente diferencijalne rente uopšte, a posebno diferencijalne rente II. Za razliku od Rikarda, koji analizira, u stvari, samo diferencijalnu rentu, Marks — i to je značajan korak dalje u razvoju ekonomske nauke — ističe i apsolutnu rentu, koja se sasvim logično uključuje u njegov sistem ekonomske teorije.

Jedan od najznačajnijih Marksovih doprinosa jeste u domenu makroekonomske analize. On je detaljno razradio problematiku društvene — proste i proširene — reprodukcije. Ta analiza znači krupan korak dalje u odnosu na Kenea i njegovu analizu. Dok Kene čini inicijalne i neizdiferencirane pokušaje u ovoj oblasti, Marks daje svestrano razrađenu i veoma suptilnu teoriju. Njegova teorija proste i proširene reprodukcije jeste, uz to, izrazit primer kvantitativne analize. To pokazuje koliko je pogrešno Marksovu ekonomsku analizu u celini smatrati samo, ili skoro samo, kvalitativnom (analizom društvene strane ekonomskih odnosa), mada je kvalitativni karakter veoma izražen. Marksova je analiza društvene reprodukcije makroekonomska analiza par excellence. Njegova, pak, analiza proširene društvene reprodukcije ostaće, uz to, kao imponzantan primer makroekonomske dinamičke analize.

Detaljniju razradu i doprinose srećemo i u ostalim domenima Marksove analize, posebno u analizi novca, kapitala, koncentracije i centralizacije kapitala, opštem zakonu kapitalističke akumulacije, kriza i nezaposlenosti. Pomenimo samo to da je Marks, pored ostalog, na nekoliko decenija pre Kejnza, odbacio tzv. Sejov zakon tržišta i ukazao na mogućnost kriza hiperprodukcije u kapitalizmu. Marksova ekonomska teorija predstavlja svojevrsan spoj kvantitativne i kvalitativne ekonomske analize⁶⁰.

V

1. Marginalistički pravac ekonomske misli, koji nastaje 70-ih godina prošlog veka, nastupa sa odbacivanjem klasične političke ekonomije pa, implicate, i ozbiljnih socijalnih zaključaka koje ona sa sobom nosi. Marginalisti odbacuju klasičnu, pre svega Rikardovu teoriju radne vrednosti, kao teoriju po kojoj se vrednost roba određuje količinom rada uloženog ili potrebnog za proizvodnju roba. U

⁶⁰ Detaljnije o Marksovoj ekonomskoj teoriji videti u knjizi B. Šoškić: *Razvoj ekonomske misli* (Institut za ekonomska istraživanja, „Savremena administracija“), Beograd, V izd., 1974, gl. VI, VII i VIII.

određivanju vrednosti, odnosno cena roba, oni polaze od psiholoških momenata, od subjektivne ocene pojedinaca kao potrošača, od graničnih, tj. marginalnih veličina.

Suprotstavljanje klasičnoj i Rikardovoj teoriji nastaje skoro istovremeno u tri različita punkta ekonomske misli: Engleskoj, Austriji i Švajcarskoj.

Rikardovu ekonomsku teoriju izričito odbacuje najpre engleski ekonomista Dževons^{60a}. Po njemu se taj pokret često naziva »Dževonsovom revolucijom«. On ne biva odmah prihvaćen od britanske ekonomske misli, koja će još izvestan niz godina ostati u okvirima klasične ekonomske tradicije, onakve kako ju je izložio Rikardov interpretator Džon Stjuart Mil. Skoro istovremeno sa Dževonsom i njemu sličnim idejama javljaju se pisci austrijske i lozanske škole ekonomske misli.

Austrijska (bečka, odnosno psihološka) škola ekonomske misli, sa svojim najpoznatijim predstavnicima Mengerom, Vizerom, posebno Bem-Baverkom, istupa sa teorijskim koncepcijama u domenu vrednosti i raspodele koji se dijametralno razlikuju od klasične, tj. Rikardove teorije. S obzirom na to što se u Austriji počeo osećati sve veći uticaj marksizma, Bem-Baverk⁶¹ otvoreno se izjašnjava protivu Marksove teorije. Pomenuli smo da je poenta Bem-Baverkovog napada »protivrečnost« između I i III toma *Kapitala*. Rekli smo kako bi, po našem mišljenju, trebalo objasniti tu »protivrečnost«.

Lozanska škola ekonomske misli, sa Valrasom i Paretom na čelu, takođe se javlja sa novim, drukčijim teorijskim koncepcijama u odnosu na klasične, tj. Rikardove. Ova škola ekonomske misli bavi se problemima privredne ravnoteže i široko upotrebljava matematiku. Otuda i nazivi — škola privredne ravnoteže i matematička škola ekonomske misli. Valras⁶² nastoji da uz primenu matematike stvori tzv. »čistu ekonomiju«, odnosno teoriju cena polazeći ne od parcijalne već od opšte ravnoteže. On, kao i mnogi drugi ekonomisti, analizira tražnju i ponudu ali, za razliku od njih, ističe funkcionalnu međuzavisnost tražnje, ponude i cena za privredu u celini. Pareto⁶³, mada se u mnogo čemu razlikuje od Valrasa, razvija matematičku stranu Valrasove analize i, pored ostalog, ističe krivolju indiferencije u objašnjavanju tražnje, izbegavajući tako problem kvantificiranja marginalne korisnosti.

Doprinos lozanskih ekonomista znatno je veći, a i apologetike kod njih ima manje nego u austrijskih marginalista. Savremena ekonomska literatura duguje u najvećoj meri njima za široko uvođenje matematike i matematičkih simbola u ekonomsku analizu, koji, s

^{60a} W. Stanley Jevons: *The Theory of Political Economy*, 1871.

⁶¹ Eugen v. Böhm-Bawerk: *Kapital und Kapitalzins*, I i II, 1884 i 1889.

⁶² Léon Walras: *Elements d'économie politique pure*, 1874—7.

⁶³ Vilfredo Pareto: *Cours d'économie politique*, 1896—7.

jedne strane, omogućavaju praćenje većeg broja ekonomskih varijabla a, s druge, pojednostavljuju prezentiranje ekonomskih ideja i odnosâ.

2. Alfred Maršal, jedan od najpoznatijih engleskih ekonomista, svojim kapitalnim delom *Principi ekonomike*⁶⁴ sintetizira klasičnu političku ekonomiju i marginalizam. On smatra jednostranim kako Rikardovu, tako i marginalističku teoriju vrednosti. On, s jedne strane, zamera Rikardu što faktore koji određuju vrednost roba traži samo na strani ponude. S druge strane, zamera marginalistima što faktore koji određuju vrednost, tj. cenu, traže samo na strani tražnje. On smatra da vrednost, u stvari cena, zavisi kako od faktora na strani ponude, tako i od faktora na strani tražnje.

Govoreći o faktorima na strani ponude on ima u vidu troškove proizvodnje koje pripisuje Rikardu. Međutim, Rikardova teorija vrednosti nije teorija troškova proizvodnje, već teorija radne vrednosti. Ova teorija je u interpretaciji Džona Stjuarta Mila dobila karakter teorije troškova proizvodnje. Maršal, svesno ili ne, ignoriše rad, tj. količinu rada, kao determinantu vrednosti po Rikardu, i ističe, pozivajući se na Rikarda, troškove proizvodnje kao faktor koji na duži rok određuje vrednost, tj. cenu roba. Tražnja je po njemu determinanta vrednosti, u stvari cena roba na kratki rok. U tom kratkom roku već je data odgovarajuća količina roba i preduzeća ne mogu odmah da na povećanu tražnju reaguju povećanom proizvodnjom. Stoga na kratki rok povećana tražnja dovodi do povećanja cena.

Maršalova teorija vrednosti u stvari je teorija cena. Zamerke koje Maršal upućuje Rikardu da je zanemario tražnju gube od značaja ako se ima u vidu da Rikardo govori o vrednosti za razliku od cena, da po njemu (kao i po Smitu i Marksu) to nisu identične kategorije, da je vrednost (mada oni to nisu tako formulisali) de facto kategorija dugog, a (tržišne) cene kategorija kratkog roka, da tražnja nije determinanta vrednosti ali da ona igra (i po Rikardu, kao i po Smitu i Marksu) značajnu ulogu u određivanju tržišnih cena. Prirodno je što se tražnja kod Maršala pojavljuje kao determinanta na kratki rok ako (pošto) on vrednost posmatra kao sinonim cena, drugim rečima, ako (pošto) njegova teorija vrednosti nije ništa drugo do teorija cena.

Ovde treba pomenuti da su sve do 30-ih godina ovog veka vrednost (i cene) predstavljali osnovnu ekonomsku problematiku, da su rešenja u domenu vrednosti služila kao osnovni kriterijum klasifikacije ekonomske misli, da principi u domenu vrednosti služe za (odnosno protežu se na) analizu raspodele (dohodaka), da su vrednost i raspodela dva sastavna domena mikroekonomske analize, da su njima počinjala i iscrpljivala se u njima mnoga poznata dela velikih ekonomista koja, zbog povezanog tretiranja vrednosti i raspodele (dohodaka), nose s pravom karakter sistema ekonomske analize.

⁶⁴ Alfred Marshall: *Principles of Economics*, 1890.

Svojim delom *Principi ekonomike* Maršal uvodi nov naziv za ekonomsku nauku (»ekonomika«, umesto tradicionalnog naziva »politička ekonomija«). On će biti brzo prihvaćen u skoro svim zapadnim i mnogim drugim zemljama, naročito u engleskom jezičkom području. Tek će u najnovije vreme doći do pojava postepenog vraćanja terminu »politička ekonomija«, odnosno do alternativne upotrebe terminâ.

Maršalovi *Principi ekonomike* doživeli su veći broj izdanja i služili su decenijama kao osnovno delo, maltene biblija ekonomske nauke na Zapadu, naročito na engleskim univerzitetima, koji su inače, sve do nedavna, bili glavni rasadnici ekonomske nauke. Za Maršala i njegovo delo vezana je škola ekonomske misli — maršalijanska, odnosno kembridžska, odnosno neoklasična. Doprinos Maršala i neoklasične škole daleko je iznad doprinosa austrijskih marginalista. I u njihovoj analizi, mada znatno manje, ima apologetike, naročito u analizi najamnine i profita. Maršalova teorija, uz odgovarajuće korekcije, usavršavanja i razrade od strane njegovih sledbenika, ugrađena je u osnove savremene mikroekonomske analize (cene i raspodele).

Ovde bi trebalo napomenuti da upotreba naziva »neoklasična« teorija (analiza, odnosno škola ekonomske misli) ima više opravdanja za teoriju (analizu, odnosno školu ekonomske misli) vezanu za Maršala, s obzirom na njegov pokušaj sinteze klasične (rikardijanske) i marginalističke teorije, nego što je upotreba tog naziva za savremenu sintezu postmaršalijanske mikro i postkejnzijske makroekonomske analize, kako je to činio jedan od najpoznatijih američkih ekonomista Pol Samuelson u ranijim izdanjima svoje knjige *Ekonomika*⁶⁵.

3. Razvitak maršalijanske, tj. neoklasične ekonomske teorije u međuratnom periodu dolazi naročito do izražaja u sledećih nekoliko domena.

Pojava monopola i nepotpune konkurencije postaje predmet kritike i kritičke analize nekih maršalijanskih pisaca. Kritika se najpre pojavljuje u oblasti novca i kredita. Ona svoj najpuniji izraz dobija u delu *Ekonomika blagostanja*⁶⁶ poznatog engleskog ekonomiste Pigua, šefa katedre političke ekonomije Univerziteta u Kembridžu, posle Maršala. Nestanak slobodne konkurencije, odnosno nastanak monopola i nepotpune konkurencije dovodi do neracionalnog korišćenja privrednih resursa i do preraspodele nacionalnog dohotka u korist monopola, tj. do svojevrstne eksploatacije društva od monopolskog kapitala.

Kritičku analizu monopola i nepotpune konkurencije pokrenuo je Kembridžski ekonomista Pjero Srafa jednim svojim poznatim član-

⁶⁵ P. A. Samuelson: *Economics*, (New York, McGraw-Hill) 1948.

⁶⁶ A. Pigou: *Economics of Welfare*, 1920.

kom⁶⁷. Ova analiza, pak, dolazi do najpotpunijeg izražaja u čuvenim delima istaknutih ekonomista — Engleskinje Džoane Robinson, profesora Kembridžskog univerziteta: *Ekonomika nepotpune konkurencije*⁶⁸ i američkog ekonomiste sa Harvardskog univerziteta Edvarda Čemberlena: *Teorija monopolske konkurencije*⁶⁹. Primat ove teorije biće kasnije dugo predmet teorijskog spora.

Ova teorija predstavlja jedan od najznačajnijih koraka u razvoju maršalijanske ekonomske misli. Pa ipak se ona, za razliku od analize monopolskog kapitalizma od strane marksističkih pisaca, ograničava na analizu razmene, pre svega na analizu tržišta, odnosno na »nesavršenost tržišta«. Teorija monopola i nepotpune konkurencije kao korekcija, dopuna i razrada Maršalove teorije našla je mesta u savremenom neoklasičnom (neomaršalijanskom) sistemu mikroekonomske analize (cena i raspodele).

Simptomatično je da su u nekim zapadnim zemljama monopolistički krugovi pokušavali da grubo uguše kritiku i kritičku analizu monopola i oligopola. To je naročito došlo da izražaja u posleratnom periodu u SAD, kada su pod udar senatora Makartija i njegove komisije došli, pored ostalih, i progresivni univerzitetski ekonomisti. Kritičke analize monopola i oligopola proglašavane su kao kritika američkog »načina života« koja ide u prilog »komunizmu«. Većina ekonomista ipak je pružila otpor takvim pritiscima.

Drugi značajni korak u razvoju maršalijanske ekonomske analize napravio je istaknuti engleski ekonomista sa Oksfordskog univerziteta Hiks u svom poznatom delu *Vrednost i kapital*⁷⁰. Razvijajući ideje koje je sam ranije izneo, Hiks nastoji da usavrši Maršalovu teoriju odbacujući potpuno pojam »korisnosti« i potrebu kvantificiranja korisnosti. On to čini pomoću Paretove krivulje indiferencije. Umesto merenja, tj. kvantificiranja korisnosti, čiju su teškoću uočili i neki raniji marginalistički pisci (Menger je, na primer, istakao ideju o relativnosti i nemerljivosti korisnosti), Hiks ističe samo niz više ili manje preferiranih ili indiferentnih kombinacija dveju roba, koje se mogu izraziti na tzv. skali preferencije i krivulji indiferencije.

Problem se, dakle, svodi na to da pojedinac (potrošač) pretpostavlja jednu grupu dobara drugoj, tj. preferira jednu grupu dobara u odnosu na drugu. Tako se zaobilazi kvantitativna strana tog preferiranja, tj. koliko veću važnost pojedinac pridaje jednoj grupi dobara nego drugoj. Tako otpada potreba za merljivošću subjektivnih želja, odnosno korisnosti. Tako iščezava i sama kategorija »korisnosti«.

Ograničenost Hiksove analize sastoji se, pre svega, u tome što ona polazi od pretpostavke slobodne konkurencije. On je, uostalom,

⁶⁷ P. Sraffa: „The Laws of Returns under Competitive Conditions“ *Economic Journal*, 1926.

⁶⁸ Joan Robinson: *The Economics of Imperfect Competition*, 1933.

⁶⁹ Edward Chamberlen: *The Theory of Monopolistic Competition*, 1933.

⁷⁰ J. R. Hicks: *Value and Capital*, 1939.

svestan tog nedostatka. Pa ipak formulacije i rešenja koja je Hiks dao — kao korekcija, dopuna i razrada Maršalove teorije — našle su mesto u savremenom neoklasičnom (neomaršalijanskom) sistemu mikroekonomske analize (cena i raspodele).

4. Dve najznačajnije pojave u razvoju vanmarksističke ekonomske misli u međuratnom i posleratnom periodu jesu: nastajanje novih oblasti istraživanja i sve prisutnije učešće objektivne, naučne komponente.

Tridesetih godina ovog veka u jeku velike ekonomske krize, duboke privredne depresije i ogromne nezaposlenosti (koja se pela na nekoliko desetina miliona nezaposlenih) u zapadnim zemljama, dolazi — baš kao rezultat tog i takvog privrednog stanja — do radikalnog preloma u razvoju vanmarksističke ekonomske misli, do nastanka tzv. kejnzijanske »revolucije«. Umesto tradicionalnih problema mikroekonomske analize (cena i raspodele), istaknuti engleski ekonomista, sa Kembridžskog univerziteta, Kejnzs prebacuje domen analize na makroekonomsku problematiku, na obim privredne aktivnosti i zaposlenosti, odnosno na privrednu depresiju i nezaposlenost. On to čini u svom znamenitom delu *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*⁷¹. Kejnzsova i savremena (neokejnzijanska, odnosno postkejnzijanska) makroekonomska analiza i na njoj zasnovana ekonomska politika od izuzetnog su značaja i zahtevaju poseban, detaljniji tretman. Njemu ćemo pristupiti nešto kasnije.

Analiza privredne konjunktive — cikličnog uspona (buma) i pada (recesije, zastoja, depresije) — i zaposlenosti pospešuje razvoj metodologije bilansa narodne privrede i njeno spajanje sa ekonometrijskim istraživanjima. U okviru ispitivanja bilansa narodne privrede dolazi do nastanka analize međugranskog prometa, tj. »input-output« analize. Dolazi do daljeg razvoja ekonometrije. Ona je za predmet svoje analize imala tržište, posebno (na osnovu statističkih posmatranja) elastičnost ponude i tražnje i prognoze tržišnih kretanja. Ona sada prelazi na analizu troškova i poslovanja preduzeća.

Ekonomska politika protiv recesije, odnosno depresije, i nezaposlenosti 30-ih godina, a posebno zahtevi ratne privrede, nametnuli su potrebu planiranja kako od strane krupnih korporacija (investicije, alokacije, međusobne koordinacije), tako i od kapitalističke države (državne investicije, koordinacija nacionalizovanih grana industrije, energetike, transporta i sl.). To daje podstreka nastanku nauke o programiranju i njenom spajanju sa kibernetikom.

U međuratnom periodu dolazi do neke vrste internacionalizacije ekonomske nauke, tj. do sve većeg približavanja, elektriciteta i sinteze različitih ekonomsko-teorijskih shvatanja u vanmarksističkoj ekonomskoj misli. Mada se literatura o tzv. matematičkoj ekonomici

⁷¹ John Maynard Keynes: *The General Theory of Employment, Interest and Money*, (McMillan, London), 1936.

nije uglavnom povećala sve do 30-ih godina, upotreba matematike, matematičkih jednačina i krivulja odigrala je značajnu ulogu u tom približavanju i sintezi⁷².

5. Nastanak Kejnzove makroekonomske analize tridesetih godina ovog veka predstavlja najznačajniji događaj u razvoju vanmarksističke ekonomske misli nakon klasične političke ekonomije. Kejnzova teorija znači radikalni prelom u odnosu na prethodnu marginalističku i maršalijansku, odnosno tradicionalnu ekonomsku teoriju. I to u trostrukom smislu reći.

Prvo, u pogledu domena analize. Prethodna marginalistička i maršalijanska ekonomska teorija bila je posvećena mikroekonomskim problemima, problemima razmene (formiranju vrednosti, odnosno cena pojedinačnih roba) i raspodele (tj. formiranju dohodaka pojedinačnih društvenih grupacija: nadnica, profita, rente). Kejnzova i, sledstveno tome, kejnzijanska analiza posvećena je makroekonomskim problemima, ukupnim društvenim veličinama, tj. privrednim agregatima (nivou ukupne privredne aktivnosti, ukupne zaposlenosti i opštem nivou cena). Kejnzova orijentacija na makroekonomsku problematiku znači svojevrstan povratak na domen analize kojem se (mada ne isključivo samo njom) bavila klasična politička ekonomija (naročito Smit: analiza faktora koji utiču na kretanje društvenog bogatstva, otuda i naslov njegovog kapitalnog dela) i Marks (analiza društvene reprodukcije, zaposlenosti i kriza hiperprodukcije).

Drugo, u pogledu ocene o sposobnosti kapitalističke tržišne privrede da automatski obezbedi stanje pune zaposlenosti. Marginalistička i maršalijanska teorija polazila je od tzv. Sejvog »zakona tržišta« kao svoje pretpostavke. A taj »zakon« znači, pored ostalog, da u tržišnoj (kapitalističkoj) privredi delovanje tržišnog mehanizma automatski obezbeđuje privrednu ravnotežu i punu zaposlenost. Čak je i Rikardo prihvatio Sejovu logiku. Kejnz odbacuje Sejov »zakon tržišta« i pokazuje da sam tržišni mehanizam nije u stanju da uvek obezbedi privrednu ravnotežu na nivou pune zaposlenosti. Stanje masovne nezaposlenosti 30-ih godina ovog veka bilo je najbolji presuditelj valjanosti stavova u tom pogledu. Kejnz tako na svoj način i sa drugačijom argumentacijom čini isto ono što je nekoliko decenija pre njega učinio Marks, odbacujući Sejov »zakon tržišta«.

Treće, u pogledu ekonomske politike. Prethodna ekonomska teorija, polazeći od pretpostavke da je tržište u stanju da samo, automatski obezbedi privrednu ravnotežu bez ozbiljnijih privrednih zastoja i masovne nezaposlenosti, zalagala se za ekonomski liberalizam. Takve teorijske pretpostavke, uostalom, čine bespredmetnom svaku intervenciju države, svaku intervencionističku politiku. Kejnz, me-

⁷² Detaljnije o marginalističkom pravcu ekonomske misli, Maršalovoj i savremenoj mikroekonomskoj analizi videti knjigu B. Šoškić: *Raspodela dohodaka u tržišnoj privredi — savremena mikroekonomska analiza*, (Institut za ekonomska istraživanja i „Savremena administracija“, Beograd, izd. III, 1974.

đutim, polazeći od drugačijih teorijskih pretpostavki, osporavajući tržištu, odnosno delovanju tržišnog mehanizma, sposobnost da samo, automatski obezbedi privrednu ravnotežu na nivou pune zaposlenosti, zalaže se za svojevrsni državni intervencionizam, tj. za aktivnu ekonomsku politiku protivu privrednih zastoja i masovne nezaposlenosti. Ne odbacujući tržište i delovanje tržišnog mehanizma, Kejnz i kejnzijska teorija ističu neophodnost preduzimanja odgovarajućih mera antićiklične i stabilizatorske ekonomske politike (monetarno-kreditne, fiskalne i druge) za povećanje stope privredne aktivnosti i zaposlenosti, odnosno protiv opšteg rasta cena, protiv inflacije.

Kejnzova orijentacija na makroekonomsku problematiku ne znači negiranje sistema maršalijanske, tj. neoklasične mikroekonomske analize. Ta će analiza, po njemu, dobiti u svom značaju tek nakon postizanja privredne ravnoteže na nivou pune zaposlenosti, kao rezultat njegove makroekonomske teorije i na njoj zasnovane ekonomske politike.

Kejnzova i kejnzijska ekonomska politika usmerena je na ublažavanje privrednih ciklusa, bezbolnije funkcionisanje kapitalističke tržišne privrede, a to objektivno znači i na produžavanje kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema. Međutim, taj momenat, kao i Kejnzov lični (blagonaklon) stav prema tom sistemu i (odbojan) stav prema Marksovom zalaganju za rukovodeću ulogu proletarijata (što je došlo do izražaja u odgovoru Bernardu Šou koji je nastojao da ga zainteresuje za Marksa), ne mogu da umanje značaj Kejnzove analize, analitičkog instrumentarija i mera ekonomske politike.

Kejnzova teorija bivala je korigovana, dopunjavana i dalje razvijana od njegovih brojnih sledbenika. U svom savremenom vidu, kao neokejnzijska, odnosno postkejnzijska makroekonomska analiza, ona se pojavljuje kao teorija determiniranosti (realnog) nacionalnog dohotka. Za razliku od Kejnza, koji se uglavnom orijentiše na problematiku zaposlenosti, odnosno nezaposlenosti (što je i razumljivo ako se ima u vidu da je masovna nezaposlenost bila glavni problem toga doba), savremena postkejnzijska makroekonomska analiza razmatra — pored problematike nivoa privredne aktivnosti i zaposlenosti — i problematiku inflacije (sasvim razumljivo ako se ima u vidu da je u posleratnom periodu opšti rast cena, tj. inflacija, bila sve prisutnija i po srazmerama sve ozbiljniji fenomen privrednih kretanja), a poslednjih godina istovremenu pojavu nezaposlenosti i inflacije.

6. Sistem savremene ekonomske analize u onom vidu kako se on predaje na univerzitetima u zapadnim zemljama sastoji se iz svoja dva osnovna dela: (1) postkejnzijske makroekonomske analize determiniranosti (realnog) nacionalnog dohotka, odnosno nivoa privredne aktivnosti i zaposlenosti, s jedne, i stabilnosti cena, odnosno inflacije, s druge strane, i ekonomske politike koja iz nje proističe, i (2) postmaršalijanske, neoklasične mikroekonomske analize razmene (tržišta i cena), tj. tržišnog formiranja pojedinačnih cena, i raspodele,

tj. tržišnog formiranja dohodaka (rente, nadnica, profita i kamate), kao cena upotrebe faktora proizvodnje, s tim što je ova korigovana i razvijena postmaršalijanska analiza usklađena sa osnovnim postavkama kejnzijanske teorije.

U pogledu osnova tog savremenog sistema ekonomske analize postoji prilična saglasnost među akademskim ekonomistima na zapadnim univerzitetima. To se vidi iz strukture i sadržaja najpoznatijih univerzitetskih udžbenika (Principi ekonomike, Osnove ekonomike, Uvod u ekonomsku analizu, i slično) na Zapadu. Tome su umnogome doprineli sve veća međunarodna naučna komunikativnost i sve dominantnija engleska a sada američka literatura i usvajanje engleskog jezika kao međunarodnog sredstva sporazumevanja u oblasti ekonomskih nauka. To naročito dolazi do izražaja na međunarodnim naučnim skupovima.

Razlike među zapadnim ekonomistima nastaju kada oni prelaze na viši nivo ekonomske analize. Razlike takođe nastaju prilikom dijagnoze datog privrednog stanja i procena daljih privrednih kretanja (na primer, da li je dati pad u privrednoj aktivnosti i zaposlenosti ili porast cena privremenog karaktera ili označava početak jednog dubljeg procesa). Razlike u dijagnozi, odnosno proceni daljih privrednih trendova dovodi, na primer, do razlike u pogledu potrebe primenjivanja odgovarajućih mera anticiklične i stabilizacione ekonomske politike.

Procesu internacionalizacije ekonomske nauke doprinela je dominantnija uloga matematike u ekonomskoj analizi. Matematički metod analize nije sasvim potisnuo literarni način izražavanja. Uporedo sa radovima koji se daju skoro isključivo u matematičkoj formi, postoje i radovi i ekonomisti koji izbegavaju matematiku i u svojoj najelementarnijoj formi.

U savremenoj ekonomskoj literaturi sve je prisutnija statistika i njeno povezivanje sa ekonomsko-teorijskom analizom. Neki teorijski radovi veoma se mnogo oslanjaju, pa i zasnivaju, na statističkoj obradi materijala. Povezanost statistike i ekonomsko-teorijske analize posebno je došla do izražaja i dalje podstaknuta osnivanjem (1930. god. od strane literarnih i matematičkih ekonomista i statističara) Ekonometrijskog društva.

Oštra podela na »čistu« i »deskriptivnu« ekonomiju, na teoriju i analizu realnih privrednih problema, koja je postojala sve do 20-ih godina ovog veka, više ne karakteriše savremenu ekonomsku analizu, niti uglavnom dolazi do izražaja u univerzitetskim udžbenicima. Jaz između teorije i njene primene počeo se naglo sužavati sa nastankom kejnzijanske makroekonomske analize, njenom orijentacijom na aktuelne probleme privrednog života i isticanjem neophodnosti ekonomske politike zasnovane na ekonomskoj teoriji. Otuda i pojava da

istaknuti ekonomisti, univerzitetski profesori, zauzimaju često najodgovornija mesta u državnoj upravi, u rukovodećim i savetodavnim organima⁷³.

VI

1. Marksistička ekonomska misao u uslovima kapitalizma bila je orijentisana i zainteresovana za kritičku analizu kapitalizma kao društvenoekonomskog sistema i njegovog razvoja i za demaskiranje apologetike građanskih ekonomista. Marksistički pisci su u tom periodu analizirali probleme akumulacije kapitala u uslovima kapitalizma, društvene reprodukcije, realizacije i kriza. Oni su prvi ukazali na pojavu monopolističke faze kapitalizma i nju znatno pre i znatno šire analizirali nego kasniji teoretičari nepotpune i monopolne konkurencije. Najpoznatija marksistička ekonomska dela tog perioda jesu, svakako, Hilferdingov *Finansijski kapital*⁷⁴, *Akumulacija kapitala*⁷⁵ Roze Luksemburg i Lenjinov *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*⁷⁶. Tu takođe spada i *Agrarno pitanje*⁷⁷ Karla Kauckog.

Makroekonomski problemi — privredni razvoj, zaposlenost, krize — bili su i ostali zadugo domen analize samo marksističkih pisaca. Stoga će se toj analizi marksističkih pisaca, u nedostatku druge, obraćati i pisci neoklasične tradicije. Pomenimo u tom smislu samo savremenog američkog ekonomistu Domara i eminentnog engleskog ekonomistu Džoanu Robinson i njenu knjigu *Akumulacija kapitala*⁷⁸, koju je pisala pod jakim uticajem Marksa i marksističke analize, a da se na njih (iz taktičkih razloga u atmosferi hladnoratovske podvojenosti) u knjizi i ne pozove.

Marksistički pisci, međutim, nisu bili zainteresovani za dalju analizu tržišta i cena niti, što je sasvim razumljivo (ako se ima u vidu činjenica da su oni uglavnom bili aktivni učesnici revolucionarnog radničkog pokreta), za analizu problema vezanih za upravljanje kapitalističkom privredom. A ta će pitanja postati predmet osnovne teorijske preokupacije pisaca vanmarksističke orijentacije.

Sa pojavom socijalističkih društvenoekonomskih odnosa trebalo je da dođe do preorijentacije, bolje reći do proširenja domena analize marksističkih pisaca. Na to upućuje potreba što brže i što adekvatnije socijalističke privredne izgradnje. Otežavajući faktori za brzu

⁷³ O Kejnsovoj i savremenoj makroekonomskoj analizi videti detaljno u knjizi B. Šoškic: *Proizvodnja, zaposlenost i stabilizacija — Savremena makroekonomska analiza* (Institut za ekonomska istraživanja, „Savremena administracija“), Beograd, izd. III, 1974.

⁷⁴ Rudolf Hilferding: *Das Finanzkapital*, 1910.

⁷⁵ Rosa Luxemburg: *Die Akkumulation des Kapitals*, 1913.

⁷⁶ Vladimir Ilič Lenin: *Imperializm kak vysšaja stadija kapitalizma*, 1917.

⁷⁷ Karl Kautsky: *Die Agrarfrage*.

⁷⁸ Joan Robinson: *Accumulation of Capital*, (London, MacMillan) 1956.

preorijentaciju bili su u sledećem. Prvo, do socijalističkog preobražaja došlo je uglavnom u zemljama nedovoljno razvijenog kapitalizma, koje, zbog toga, i nisu imale tradicije u oblasti ekonomske nauke niti u pogledu upravljanja privredom. Drugo, za dosta dugi period vremena u prvoj zemlji socijalizma nisu postojali pogodni uslovi za razvoj stvaralačke marksističke misli. Proglašavanje čitave vanmarksističke misli za apologetsku i njeno frontalno odbacivanje onemogućavalo je korišćenje određenih naučnih i za privrednu praksu socijalističke izgradnje upotrebljivih elemenata te misli. Treće, nove oblasti ekonomskog istraživanja koje bi bile primenljive za tu izgradnju nastale su u okviru vanmarksističke tradicije tek 30-ih godina (ekonometrija, analiza zaposlenosti, metodologija bilansa narodne privrede, a neke tek nakon drugog svetskog rata (teorija programiranja i kibernetika).

Veoma osetljivo, ali i izuzetno značajno pitanje koje bi se moralo postaviti tiče se odnosa koji bi trebalo da marksistički ekonomisti imaju prema ostaloj, pre svega savremenoj neoklasičnoj i postkejnzijskoj ekonomskoj misli. Da bismo odgovorili na to pitanje, potrebno je imati u vidu pre svega sledeće promene nastale poslednjih decenija.

2. Razvitak kapitalizma, koji je sa sobom doveo do novog, izmenjenog mesta i uloge kapitalističkih preduzeća i države, i praktične privredne potrebe dovele su do sve dominantnije uloge objektivne, naučno zasnovane analize u okviru međuratne i posleratne savremene vanmarksističke ekonomske misli.

U liberalnom kapitalizmu dominirala su sitna preduzeća. Ona, zbog svog obima i rascepanosti, nisu ni mogla značajnije da utiču na tržište. Kapitalistički preduzetnici, kapitalistička klasa, stoga nije bila zainteresovana za tržišne analize. Sličan je bio slučaj sa državom. Sem kad su u pitanju monetarno-kreditna i carinska politika, ona se uglavnom nije mešala niti ozbiljnije uticala na privredni život u periodu liberalnog kapitalizma.

Sa sve većom koncentracijom i centralizacijom kapitala dolazi do stvaranja krupnih kapitalističkih preduzeća (kompanija, korporacija). One nisu više bespomoćne u odnosu na tržište. One postaju sve više zainteresovane za objektivnu analizu tržišta, elastičnosti tražnje, uslova proizvodnje i ponude sirovina, polufabrikata. Takva analiza jeste pretpostavka vođenja uspešne politike cena i proizvodnje krupnih kapitalističkih preduzeća. Otuda i sve razgranatija mreža instituta primenjenog i razvojnog karaktera koje finansiraju krupne korporacije.

Sličan je slučaj sa savremenom kapitalističkom državom. Sa sve većim privrednim razvitkom, sve većom organizovanošću i ulogom radničke klase, parlamentarnim uslovima političke borbe, sve većim stepenom obrazovanja i kulture širokih slojeva, društva, a posebno s nastankom teških potresa 30-ih godina (duboke privredne depresije i masovne nezaposlenosti), uz postojanje socijalizma kao realne alter-

native, savremena kapitalistička država iz razlogâ socijalnog i ekonomskog karaktera nije mogla da ostane po strani od privrednih tokova. Radi što uspešnijeg vođenja ekonomske politike, pre svega protiv opšteg privrednog zastoja i masovne nezaposlenosti, ona postaje sve više zainteresovana za objektivnu, naučno zasnovanu analizu ekonomskih fenomena, njihovog funkcionalnog i kauzalnog odnosa.

Sve je to pogodovalo kako razvoju naučnih elemenata savremene ekonomske analize, tako i nastanku novih (pomenutih) oblasti ekonomskih istraživanja i novih naučnih disciplina.

Sve naglašenijom objektivnom i naučnom karakteru ekonomske analize doprinela je decenijama prisutna orijentacija ekonomske misli na Zapadu ka tzv. naučnom pozitivizmu, ka »društvenoj neutralnosti« ekonomske nauke, ka kvantitativnoj strani ekonomske analize (prepuštajući kvalitativnu stranu analize drugim naukama). Otuda i isticanje naziva »ekonomika«, umesto »politička ekonomija«.

To nikako ne znači da je otpala potreba za apologetikom, da nje više nema u savremenoj ekonomskoj literaturi i univerzitetskoj nastavi na zapadu. Apologetike, po našem mišljenju, ima najviše u popularnoj ekonomskoj literaturi, u opštim udžbenicima (Principi ekonomike, Osnovi ekonomike, Uvod u ekonomiku, odnosno Političku ekonomiju, i slično), naročito u uvodnim razmatranjima i delovima posvećenim savremenim, uporednim ekonomskim sistemima. Nje mnogo manje ima u radovima višeg analitičkog nivoa, u časopisima i monografijama namenjenim profesionalnim ekonomistima.

3. Sve to govori u prilog toga da se više ne može i ne sme čitava postklasična vanmarksistička, a još manje savremena postmaršalijanska i postkejnzijanska ekonomska misao, proglašavati en bloc apologetskom pa, sledstveno tome, ni frontalno odbacivati kao nenaučna. To, pre svega, zbog stvaralačkog razvoja savremene marksističke misli i bržeg i adekvatnijeg razvoja socijalističke privrede. Detaljno praćenje i minuciozna kritička analiza te misli neophodan je i neizbežan zadatak savremenih marksističkih ekonomista. Dodajni su argumenti koji ističu neophodnost takvog stava, pored ostalog, sledeći.

Prvo. Stvarajući svoj sistem ekonomske teorije Marks nije imao za cilj da pruži sva potrebna ekonomska znanja neophodna za upravljanje kapitalističkom privredom. Njegova teorija predstavlja, pre svega, kritičku analizu kapitalizma, koja je trebalo da bude teorijska osnovica za okupljanje radničkog pokreta i rušenja kapitalističkog poretka kao eksploatatorskog. Stoga Marks nije ni ulazio u detaljnu razradu svih njemu savremenih ekonomskih problema. On, na primer, nije smatrao neophodnim, za cilj koji je sebi postavio, da detaljnije analizira tržište i tržišne cene, mada je dao naučne osnove za dalju razradu tih problema. Ta će analiza, međutim, biti u središtu razmatranja marginalističkih pisaca, Maršala i maršalijanaca, odnosno neoklasične mikroekonomske analize.

Drugo. Marks nije mogao da razmatra niz značajnih problema i pojava koji su nastali ili se znatno razvili u okviru kapitalističkog društvenoekonomskog sistema posle sebe. Pomenimo samo oblike monopolske i nepotpune konkurencije, tzv. menadžersku revoluciju, problem masovne nezaposlenosti i inflacije i ulogu kapitalističke države, promene u međunarodnim ekonomskim odnosima itd. Neke od tih problema počeli su da razmatraju marksistički pisci. Tim je problemima, međutim, posvećena veoma bogata ekonomska literatura (knjige, monografije, članci, naučni referati) iz pera vanmarksističkih ekonomista.

Treće. Sa nastankom socijalističkih privreda dolazi do novih problema i novih pojava vezanih za stare ekonomsko-teorijske probleme. Marks, za razliku od ranih socijalista i socijalista-utopista, kao svestran mislilac, pun naučnih skrupula, nije smatrao celishodnim da se upušta u predviđanje i rešavanje problema za njega budućeg socijalističkog društva i privrede. Njima se bavi određeni broj marksističkih pisaca u socijalističkim i ostalim zemljama ali sve više i pisaca koji nisu marksisti.

Svi ti problemi (kako oni koji su postojali u Marksovo vreme, a on nije hteo, ili nije stigao, da ih obradi, tako i oni koji su nastali u daljem razvitku kapitalističke privrede i nastanku i razvitku socijalističkih privreda, uz to različitog tipa) moraju biti, a mnogi već i jesu, predmet analize savremene marksističke misli. A analiza tih problema bila bi nedovoljna, često jednostrana i usporena, ako ne bi bila praćena kritičkom analizom vanmarksističke, pre svega savremene neoklasične i postkejnzijanske ekonomske misli.

Kritička analiza teorijskih koncepcija pisaca koji pripadaju, ili su pripadali, drugim školama ekonomske misli trebalo bi, po pravilu, da prethodi detaljnoj razradi ekonomskih problema i formulisanju savremenih marksističkih teorijskih koncepcija o tim problemima. Tako je radio i sam Marks stvarajući svoj sistem ekonomske teorije. On je sa izrazitom naučničkom pedantnošću najpre upoznao i podvrgao detaljnoj kritičkoj analizi svu dotadašnju ekonomsku literaturu, odbacujući svo što nije moglo da izdrži naučnu probu, a prihvatajući i uključujući u svoj teorijski sistem sve što je naučno održivo, razvijajući i dalje usavršavajući mnoga od postojećih prihvatljivih rešenja. On je, uostalom, svoje *Teorije o višku vrednosti*⁷⁹, koje predstavljaju svojevrstu kritičku analizu prethodne ekonomske misli, imao napisane (u rukopisu) pre nego što je pristupio definitivnom formulisanju svog teorijskog sistema u *Kapitalu*.

Savremeni marksistički ekonomisti trebalo bi samo da slede Marksov primer i Marksov postupak. Oni bi morali da propuste kroz marksistički kritički filter relevantnu ekonomsku literaturu, pre svega pisaca neoklasične i kejnzijanske škole ekonomske misli, da odbacuju sve ono što predstavlja apologetiku i što je naučno neodrživo, a da prihvate, uključe i, gde je god moguće, dalje razvijaju racio-

⁷⁹ K. Marx: *Theorien der Mehrwert*, objavio Karl Kautsky.

nalna i naučno održiva rešenja. Tako će se obogatiti i dalje razviti sistem savremene ekonomske teorije. Tako će se pomoći razvoju socijalističke i naše privrede, adekvatnijem formulisanju privrednog sistema i ekonomske politike.

Za našu samoupravnu, pa, prema tome, tržišno orijentisanu privredu, posebno su značajne analize tržišta i tržišnog formiranja cena i dohodaka, čime se veoma detaljno bavila, i bavi, neoklasična mikroekonomska misao, i analiza privredne konjunktura, zaposlenosti i inflacije, čime su se veoma detaljno bavile, i bave, kejnzijanska, posebno postkejnzijanska savremena makroekonomska analiza i anti-ciklična i stabilizirajuća ekonomska politika.

4. Ovako naše gledanje ne bi bilo zaokruženo ako ne bismo istakli još nekoliko (sledećih) momenata koji se tiču savremene ekonomske nauke.

U savremenoj marksističkoj ekonomskoj literaturi često se — pa i u nas ne tako retko — nailazi na klasifikaciju ekonomske misli, teorijâ, pa čak i ekonomske nauke, na »marksističku« i »buržoasku«. Naše je mišljenje da se u tom pogledu mora praviti određeno diferenciranje.

Savremena ekonomska literatura (pa, prema tome, i teorije i pisci) može se grubo p o d e l i t i u dve grupe: marksističku, s jedne, i onu koja nije marksistička, s druge strane. Mada veliki deo vanmarksističke literature, pisaca i teorija, može s pravom da bude nazvan »buržoaski«, ipak se taj naziv ne može odnositi na sve vanmarksističke teorije, pisce i literaturu.

On se ne može odnositi na neke levo-kejnzijanske ekonomiste koji su u nekim slučajevima čak pod uticajem Marksove teorije i koji smatraju socijalističku privredu naprednijom i efikasnijom od kapitalističke. Tim pre ne bi trebalo — kako se to ponekad čini — svrstavati u grupu »buržoaskih« ekonomista one ekonomiste iz zapadnih zemalja koji sebe smatraju marksistima, makar se sa nekim njihovim pogledima, analizama ili zaključcima mi i ne morali složiti. Uostalom, niko ne negira da je Roza Luksemburg marksistički ekonomista, mada ne moramo prihvatiti sve njene teorijske zaključke.

Najzad, sve ono što su pisali, i pišu, marksistički ekonomisti ne dobija automatski naučni karakter, niti sve ono što su marksistički ekonomisti pisali, i pišu, znači uvek doprinos ekonomskoj nauci. Kao što pravi buržoaski ekonomisti imaju »pravo« da budu u pravu, tako i marksistički ekonomisti imaju pravo da nekada greše i da ono što pišu bude predmet diskusije stvaralačke i konstruktivne kritike od drugih ekonomista. To je, čak, preduslov za razvitak svake, pa i ekonomske nauke.

Može se, dakle, govoriti o marksističkoj ekonomskoj misli, teorijama, literaturi i piscima, nasuprot onoj, odnosno onima, koji nisu marksistički, ali je pogrešno govoriti — kao što se govorilo, i još se često govori — o dve ekonomske nauke: »marksističkoj« ekonomskoj nauci, s jedne strane, i »buržoaskoj« ekonomskoj nauci, s druge.

Po našem mišljenju, može biti samo jedna nauka u pravom smislu reči. Doprinosi ekonomskoj nauci mogu da daju različiti pravci i škole ekonomske misli i pojedini ekonomisti, naročito marksistički, ali takođe i vanmarksistički, pa čak i neki pravi buržoaski ekonomisti. Ali, to su samo doprinosi.

Savremena ekonomska nauka može se, po našem mišljenju, najbolje izgrađivati i razvijati ako polazi od Marksove — a to će reći i od Rikardove — ekonomske teorije, kao svoje osnove. Svi doprinosi, bez obzira ko su kontributori, ako su ti doprinosi naučni, mogu lako da budu uključeni u savremeni marksistički sistem ekonomske teorije. Pre svega zato što sve ono što je naučno ne može biti niukom slučajno antimarksističko⁸⁰.

Academician Prof. Dr. BRANISLAV ŠOŠKIĆ

FROM RICARDO TO MARX AND TO THE CONTEMPORARY
ECONOMIC THOUGHT

Summary

The author emphasizes at the beginning that chronologically the classical political economy, which is headed by Smith (who has produced the first system of economic theory) and Ricardo, marks the first important stage in the development of economics. The second stage, which follows immediately upon the first one, constitutes Marx's and the Marxian economic theory. The third stage is the marginal and the neo-classical, and the fourth the Keynesian economic thought. All the problems from Ricardo and the classical political economy will be considered by economists in the frames of these stages as a whole (in the frames of the second) or alternatively (in the third and fourth one).

Even though the classical political economy is concerned both with macro and micro-economic problems, Ricardo was dealing with micro economic problems for the most part, holding that Smith had solved problems involved in national wealth. Marx was concerned both with micro- and macro-problems, while the marginal and neo-classical writers limited themselves mainly to micro-problems and the Keynesian writers to macro-economic problems. As distinct from Ricardo and Marx, who produced in their capital writings, like Smith, their own system of economic theory, Lenin chose as subject-matter of the analysis the capitalist socio-economic system under which he was living.

⁸⁰ B. Šoškić: *Ekonomske doktrine — Razvoj i osnove savremene ekonomske analize* (Institut za ekonomska istraživanja, „Savremena administracija“, Beograd, II izd., 1976, str. VI.

The author analyzes the system of Ricardo's economic theory in detail. He makes a comparison with Smith, from whom Ricardo started, as well as with Marx, who started from Ricardo, and with the later economic thought. The author is concerned with the place and role of elements of utility, scarcity and labour in Ricardo's theory of value and he reaches the following conclusions, among other things. Ricardo is the most accomplished and consistent theorist of the labour value before Marx. He is a great deal more consistent than Smith. Ricardo's (as well as Smith's) labour-value theory is not universal as regards its subject-matter (it does not relate to all commodities). However, as distinguished from Smith's theory, it is universal as regards time (it relates also to the capitalist economy), which will be the case also with Marx. Ricardo succeeded in solving both problems because of which Smith had in fact abandoned the labour-value theory as explanation of exchange in capitalist economy: not only that the rent (which arises as the property of land arises) does not contradict the principle of labour value but it can be explained only on the basis of this principle; the new distribution among workers and capitalists (which arises with the accumulation of capital) enters no changes into the determination of value, which (value) depends only on the amount of labour necessary for the production of commodities.

However, Ricardo feels that the principle of labour-value undergoes some modification in the capitalist economy, i. e. that market prices do not gravitate directly about the value of commodities. He does not solve this problem. Marx will solve this discrepancy between the law of equal values and the law of equal profits on equal capitals by making a clear distinction between the surplus value, profit and average profit and by introducing the category of price of production, about which the market prices gravitate (and not directly about value).

The author analyses then Ricardo's theory of distribution. He comes to conclude that it is closely connected to the labour-value theory, that it is quantitative in character, but that it is nevertheless possible to derive qualitative (social) conclusions from it; that, as distinct from Smith, the incomes of social classes — wage, profit and rent — are integral parts of value. Ricardo's theory of rent is aimed against the interests of land-owners. It is restricted only to the differential rent.

Matters stand similarly with Ricardo's theory of wages and with his consideration of labour as any other commodity, which has its natural and its market price. However, like Smith Ricardo does not distinguish between labour and the labour force, which is very important for the preservation of the labour-value theory. Without this distinction it is impossible to explain the exchange between materialized labour, i. e. capital, and human labour on the basis of the labour-value principle. A smaller amount of materialized labour (capital in the amount of wages) is exchanged for a larger amount of human labour in the capitalist economy (a larger number of the worker's work hours). This argument was employed by the opponents of the labour-value theory.

Only Marx will succeed in solving this problem by introducing the category of labour force as distinct from labour (the exchange does not take place between capital and human labour but between capital and the labour force as commodity on the basis of the principle of labour-value; the value of the labour force is determined, in like manner as the value of other commodities, by the amount of work which is necessary for its production, i. e. reproduction).

Ricardo's theory of profit is, in fact, the further elaboration of Smith's variant of profit, according to which profit means that the worker is deprived of his work. The author analyzes Ricardo's solutions and the character of his analysis of profit. Among other things, Ricardo does not distinguish between profit and surplus-value. He considers profit now as surplus-value in Marx's sense of the word, now as average profit, even though he is acquainted with the phenomenon of equal profits for equal capitals. Ricardo's conclusions about the dull prospects for the further social development — where real wages will remain unchanged for the most part, while the profit will fall and the rent rise — indicate implicitly the contradictory interests of various classes of the capitalist society.

The author analyzes among other things also Ricardo's attitude towards the problem of realization and crises, relating it to Marx's and Keynes's refutation of the so-called Say's market law. Finally he analyzes Ricardo's method of analysis, comparing it with Smith's and particularly with Marx's method. He presents arguments collaborating the abstract method of economic analysis and corresponding theoretical models.

The development of the economic theory after Ricardo may be compared to a bifurcation, according to the author, since it consists of two branches of the Ricardian tradition. The first branch is the Ricardian school of economic thought (James Mill, Mc Culloch, Senior, Bastiat and the most important figure, John Stuart Mill, who is the best-known interpreter of Ricardo, even though he has vulgarized his theory of value at the same time).

The second branch of the Ricardian tradition developed in the frames of the socialist socio-economic thought, which followed Ricardo's teaching. These are socialist Ricardian writers in the first place, who start from Ricardo's labour-value theory and from his theory of distribution and derive radical conclusions in the field of distribution (the capitalist society is based, according to them, on the exploitation of workers by capitalists as profit-earners; hence the request that workers are entitled to the full product of their work).

The bifurcation in the development of the Ricardian economic theory became manifest particularly as Marx's economic theory was arising (in the frames of the socialist socio-economic thought). It developed on the fertile soil of the British classical political economy, first of all on Ricardo's economic thought. Marx succeeded in persevering, in correcting and in further developing all the scientific elements of the classical political economy, first of all Ricardo's economic theory. In addition, he enriched economics with many new insights.

The author analyzes Marx's contribution to economics, comparing it with Ricardo and the later economic thought. Among other things Marx emphasized the difference between value and the exchange value of commodities. He formulated the category of concrete and abstract labour and the category of socially necessary labour. He differentiated the category of labour force from labour. This helped him to formulate fuller the labour-value theory. He formulated the surplusvalue as separate category as distinct from profit and rent as appearance forms. This helped him to penetrate deeper into problems of exploitation. He made a new division of capital, splitting it into constant and variable capital. Marx elaborated in detail the category of price of production, about which market prices of commodities gravitate in a developed commodity economy (and not directly about value, as the British classics thought at the beginning). He showed how the surplusvalue is turned into profit and how the average profit is formed (on the basis of equal capitals) or rather how value is transformed into the price of production.

Marx elaborated in detail the theory of distribution or rather the theory of incomes of social classes — wages, profit, rent — offering many new scientific solutions. To the category of rent, which is, in fact, the relative rent, he added the category of the absolute rent.

Marx's contribution is outstanding in the field of macroeconomic analysis. He concerned himself at length with problems of social reproduction, building into it the dynamic component (enlarged social reproduction). A few decades before Keynes he refuted the so-called Say's market law, indicating that over-production crises might occur under capitalism. Marx's economic theory is a combination of the quantitative and qualitative economic analysis.

The author analyzes then the main flows of economic thought after Marx. He comes to state first that the marginal stream of economic thought, which started from Jevons, refuted the classical political economy, first of all Ricardo's labour-value theory with its radical social conclusions. In addition, marginal writers concentrated almost solely on the micro-economic analysis. Dealing with the Austrian school (Menger, Wieser, Boehm-Bawerk) the author refers to Boehm-Bawerk's criticism of Marx's economic theory, presenting his interpretation of the „contradiction“ between Volume I and III of „Capital“.

The author holds that the Lausanne School (Walras, Pareto) is much more important than the Austrian School. He holds that it is much less apologetic. The contemporary economic thought is indebted to this school for the introduction of mathematics and mathematical symbols as well as for the analysis of the general economic equilibrium and for (Pareto's) indifference curve in the explanation of demand.

Marshall's and the neo-classical micro-economic theory have been given a special place in the author's exposition. He analyzes Marshall's theory of value and comes to conclude, among other things, that it is a synthesis of one aspect of the classical theory of value on the one hand and of the marginal theory of value on the other one. Even though Marshall keeps re-

verting to Ricardo's theory of value in this context, this is, in fact, the value theory of John Stuart Mill, Ricardo's interpreter, which is no labour-value theory (as in the case of Ricardo) but rather a theory of costs of production. Marshall criticized Ricardo for having neglected the demand. However, this criticism cannot be approved of if we bear in mind the character of Ricardo's (like Smith's and Marx's) category of value, which is not identical with the category of prices as in the case of Marshall. The value category is a long-term category in the case of Smith, Ricardo and Marx, while market prices are a short-term category.

The author emphasizes then the distinguished features in the development of the neo-classical theory during recent decades — the so-called „welfare“ economics, the analysis of monopolies and of the imperfect competition (Sraffa, Joan Robinson, Chamberlin) which is restricted to the analysis of exchange, the market and the „imperfection“ of the market, the analysis of preferences and indifference (Hicks), which eliminates the category of utility and the necessity to quantify it.

Two phenomena are typical of the development of the non-Marxian economic thought in the period between the Wars and after the war period: the development of new fields of research and the growing significance of the objective, scientific component. The most important event is Keynes's and the Keynesian macro-economic analysis. The author also emphasizes the development of the methodology of balances of the national economy and its merger with economic researches, the development of the „input-output“ analysis, the further development of econometrics, the origin of the programming science and its merger with cybernetics, the close connection between statistics and the economic theoretical analysis, the process of internationalization, the coming together, the eclecticism and synthesis of different theoretical concepts, whereby the role of mathematics, mathematical equations and curves is particularly important.

The author analyzes in greater detail the Keynesian macroeconomic theory and the economic policy which is based on it, comparing it with the former marginal and neo-classical economic theory. He relates it to classical writers and consequently to Ricardo and Marx. This comparison covers the field of analysis, the attitude towards Say's law of the market, the ability of the capitalist market economy to achieve full employment without inflation and the inevitability of the economic policy. He indicates the main characteristics of the development of the contemporary Keynesian macro-economic analysis and its relationship with the contemporary neoclassical micro-economic analysis.

The last part of the analysis is devoted to distinguished features in the development of the Marxian economic thought after Marx. The author refers to problems which they (Kautsky, Hilferding, Rosa Luxemburg, Lenin) examined as well as to specific features of their analysis. In addition, he refers to problems which Marx and the Marxian writers did not deal with for specific reasons. Bearing in mind these problems as well as new problems which have to do with the contemporary capitalist economy and with the origin of socialist economies (of a different type), the author concerns

himself with the relationship between the contemporary Marxian and the other economic thought. He indicates changes which have taken place in recent decades in the position of the government and of big corporations in capitalist countries, emphasizing thereby their interest in objective scientific economic analyses as background of their economic policy.

This is why the author holds that contemporary Marxian economists should follow Marx's example and examine the whole (non-Marxian) economic thought in a critical and creative way. All scientifically valid elements should be incorporated into the contemporary system of the Marxian economic analysis. A detailed and critical analysis of the contemporary neo-classical and Keynesian literature in the first place is an inevitable condition of development of the socialist and particularly of the self-managing economy.

Before closing his analysis the author comes to conclude that there are several streams and schools of economic thought, but that there is only one economics (and not two). The economic thought may be classified into the Marxian economic thought and the one which is not Marxian (the non-Marxian economic thought). However, the whole non-Marxian economic thought cannot be classified as bourgeois. Contributions to economics have been made by Marxian as well as by other economists and even by real bourgeois economists, thought not to the same extent. By the way, all that is science cannot be anti-Marxian.

Академик проф. д-р БРАНИСЛАВ ШОШКИЧ

ОТ РИКАРДО И МАРКСА ДО СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Резюме

Автор в самом начале подчеркивает что рассматриваемая с хронологической точки зрения классическая политическая экономия, начиная от Смита (который дал первую систему экономической теории) и Рикардо, представляет первую ступень, в развитии экономической науки. Второй ступенью, непосредственно следующей за предыдущей, является марксистская экономическая теория Маркса. Третья ступень это маргиналистическая и неоклассическая, а четвертая — кейнсианская экономическая мысль. Все проблемы, начиная от Рикардо и классической политической экономии рассматриваются экономистами в целом (на второй ступени) или относительно (на третьей и четвертой).

Хотя классическая политическая экономия рассматривает и макро и микроэкономические проблемы, Рикардо в основном ограничивается микроэкономическими проблемами, считая что Смит решил проблематику

народного богатства. Маркс рассматривает и макро и микро проблемы, в то время как маргиналисты и неоклассики, главным образом, ограничиваются на микро проблемах; кейнсианцы занимаются лишь макро-проблематикой. В отличие от Рикардо и Маркса, который подобно Смигу, в своих капитальных трудах дает свою систему экономической теории, Ленин в своих трудах анализирует ему современный капитализм, как общественно-политическую систему.

Автор детально анализирует систему экономической теории Рикардо. Он делает сравнительный анализ теории Смита (от которого он исходит) и Маркса, который исходит от Смита и позднейшей экономической мысли. Автор определяет место и роль элементов полезности, редкости и труда в теории стоимости Рикардо и, наряду с остальным, делает следующее заключение: Рикардо является самым компетентным и самым последовательным теоретиком трудовой стоимости до Маркса. Он более последователен в своей теории чем Смит. Теория трудовой стоимости Рикардо (также как и теория Смита) предметно не универсальна (не относится на весь товар). Однако она — в отличие от теории Смита — универсальна по времени — (относится и на капиталистическое хозяйство) как это будет и у Маркса. Рикардо сумел решить обе проблемы, из-за которых Смит де-факто отказался от теории трудовой стоимости для объяснения обмена в капиталистическом хозяйстве: что рента (возникающая с появлением частной собственности на землю) не только не противоречит принципу трудовой стоимости, но лишь едино на основании этого принципа может быть объяснена и, что новое распределение между рабочими и капиталистом (которое возникает с появлением накопления капитала) не изменяет определение стоимости, которая и впрямь зависит от количества труда, необходимого для производства товара.

Однако Рикардо чувствует, что с появлением капиталистического хозяйства наступает и модификация принципа трудовой стоимости, т. е. что рыночные цены не гравитируют непосредственно к стоимости товара. Ему не удалось решить эту проблему. Маркс проблему несовпадения закона трудовой стоимости и закона одинаковых прибылей на одинаковый капитал решил ясным разграничением прибавочной стоимости, прибыли и средней прибыли и введением категории цены производства к которой (а не непосредственно к стоимости) гравитируют рыночные цены.

Затем автор анализирует, данную Рикардо теорию распределения. Автор делает вывод, что она тесно связана с теорией трудовой стоимости, квантитативна по своим характерным особенностям, но что из нее могут извлечься и квалитативные (общественные) заключения; что она в отличие от теории Смита говорит: доход общественных классов — заработная плата, прибыль и рента — являются составными частями стоимости. Рикардова Теория ренты направлена против интересов землевладельцев. Она ограничивается лишь дифференциальной рентой.

Также схож и случай с его теорией заработных плат и его воззрением на труд как и на всякий другой товар, который имеет свою производственную и рыночную цену. Однако Рикардо, как и Смит, не делает разницу между трудом и рабочей силой, а что весьма важно для сохранения

теории трудовой стоимости. Без этой разницы нельзя на основании принципа трудовой стоимости объяснить обмен между овеществленным трудом, т. е. капиталом, и живым трудом. При капиталистическом хозяйстве меньшее количество овеществленного труда (капитала в сумме зарплаты) обменивается с большим количеством живого труда (большее число рабочих часов рабочего). Этим аргументом пользовались противники теории трудовой стоимости.

Лишь Маркс сумел решить этот вопрос благодаря введению категории рабочей силы в отличие от труда (обмен не происходит между капиталом и живым трудом, а между капиталом и рабочей силой как товара, на основании принципа трудовой стоимости; стоимость рабочей силы определяется как и стоимость другого товара, количеством труда, необходимым для ее производства, т. е. воспроизводства).

Теория прибыли, данная Рикардо в действительности является дальнейшей разработкой варианта прибыли, данного Смитом, по которому прибыль — присвоение труда рабочего. Автор рассматривает решения и характер анализа прибыли по Рикардо. Рикардо также не делает разницу между прибылью и прибавочной стоимостью. В действительности он рассматривает прибыль как прибавочную стоимость по Марксу, или как среднюю прибыль, хотя ему и известно явление одинаковой прибыли на одинаковый капитал. Выводы Рикардо о мрачных перспективах дальнейшего общественного развития — это неизменяемые реальные зарплаты, снижение нормы прибыли, рост ренты — указывают на противоречия интересов отдельных классов капиталистического общества.

Автор, между прочим, анализирует и точку зрения Рикардо на проблему реализации и кризиса, связывая ее с отбрасыванием и Марксом и Кейнсом, так называемого, закона рынка Сея. Затем он рассматривает Рикардов метод анализа, сравнивая его с методом Смита и, частично с методом Маркса и он приводит аргументы, в пользу абстрактного метода экономического анализа и соответствующих теоретических моделей.

Движение в экономической теории непосредственно после Рикардо автор оценивает как бифуркацию, как две ветви рикардианской традиции. Первая — рикардианская школа экономической мысли (ДжеМилль, МакКулох, Сеньор, Вастия и самая яркая фигура — Джон Стюарт Милль — известный толкователь Рикардо, но одновременно и вульгаризатор с точки зрения теории стоимости).

Вторая ветвь рикардианской традиции возникает и развивается в рамках социалистической общественно-экономической мысли, которая в главной своей части является последователем учения Рикардо. В первую очередь это социалисты — рикардианцы, которые в своей теории исходят от теории трудовой стоимости и распределения Рикардо и делают радикальные выводы в области распределения (согласно которому капиталистическое общество базируется на эксплуатации рабочих капиталистами, которые на базе эксплуатации извлекают прибыль; отсюда и требование права для рабочего на полный продукт труда).

Бифуркация в развитии рикардианской экономической теории приобретает особое выражение с появлением (в рамках социалистической

общественно-экономической мысли) экономической теории Маркса, возникшей на плодотворной почве британской классической политической экономии, в первую очередь, экономической мысли Рикардо. Маркс сохранил, корректируя и развивая все научные элементы классической политической экономии, главным образом, экономической теории Рикардо. Наряду с этим он внес много нового в экономическую науку.

Автор делает компаративным анализ учения Рикардо и позднейшей экономической мысли, указывая на вклад, сделанный Марксом в развитие экономической науки. Маркс, кроме всего прочего, в своем учении сделал особое ударение на разницу между стоимостью и оборотной стоимостью товара. Дал формулировку конкретного и абстрактного труда и категории общественно-необходимого труда. Подчеркнул категории рабочей силы в отличие от труда, что способствовало более точной формулировке теории трудовой стоимости. Маркс также дал определение прибавочной стоимости, как особой категории в отличие от прибыли и ренты, как возникших форм. Это помогло ему более глубоко проанализировать проблему эксплуатации. Маркс пришел к новому разделению капитала на постоянный и переменный капитал. Он подчеркнул и детально разработал категорию цены производства, к которой (а не непосредственно к стоимости, как это считали британские классики) гравитируют рыночные цены товаров в развитом товарном производстве. Он указал на путь превращения прибавочной стоимости в прибыль и формирования средней прибыли (на одинаковый капитал), превращения стоимости в цену производства.

Маркс детально развил и разработал теории распределения, дохода общественных классов — заработной платы, прибыли и ренты, указывая на многие новые научные решения. Категорию ренты, де-факто относительной ренты, он дополнил категорией абсолютной ренты. Особо великий вклад Маркс дал в область макроэкономического анализа. Он детально разработал проблематику общественного воспроизводства, обогащая ее, что имеет большое значение, динамическим компонентом (расширенное общественное воспроизводство). За несколько лет до Кейнса он отбросил так называемый закон рынка Сея и указал на возможность кризиса перепроизводства при капитализме. Экономическая теория Маркса представляет собой своеобразное соединение количественного и качественного экономического анализа.

Затем автор переходит к анализу основных течений экономической мысли после Маркса. Он в первую очередь констатирует, что маргиналистическое направление экономической мысли начиная с Дживонса, стартует отбрасывая классическую политическую экономию, в первую очередь теорию трудовой стоимости Рикардо, которая несла в себе радикальные социальные выводы. Кроме того, маргиналисты концентрируют свое внимание в основном на микроэкономическом анализе. Анализируя австрийскую школу (Менгер, Визер, Бем-Баверк) автор указывает на Бем-Баверкову критику марксистской экономической теории и дает свое толкование „противоречий“ в первом и третьем томе „Капитала“ Маркса.

Автор дает знатное преимущество Лозанской школе (Валрас, Парето) над Австрийской. Он считает, что Лозанская школа менее апологетическая. Современная экономическая мысль в большом долгу перед этой школой за широкое введение математики и математических символов (знаков), а также за анализ общего хозяйственного равновесия и за (Парето) кривую индифференции при объяснении спроса.

Особое место автор уделяет неоклассической микроэкономической теории и теории Маршалла. Он анализирует Маршаллову теорию стоимости, наряду с остальным, делает вывод, что она является синтезом, но лишь одного вида классической, с одной стороны, и маргиналистической теории стоимости, с другой стороны. И хотя Маршалл постоянно ссылается на теорию стоимости, данную Рикардо, это в действительности теория стоимости толкователя Рикардо, Джона Стюарта Милля, но это не теория трудовой стоимости (Рикардо), а теория стоимости издержек производства. Маршаллов упрек в адрес Рикардо, что последний пренебрег спрос, неприемлем, если иметь в виду характер Рикардовой (также как и Смита и Маркса) категории стоимости, которая неидентична категории цен, как это у Маршалла. В учении Смита, Рикардо и Маркса категория стоимости имеет долгосрочный, а рыночные цены краткосрочный характер.

Затем автор подчеркивает основные характерные особенности развития неоклассической теории в ходе последних десятилетий — т. н. „экономике благосостояния“, анализа монополий и недостаточной конкуренции (Срафа, Джоана Робинсон, Чемберлен), которая в отличие от анализа ранних марксистских авторов — ограничивается анализом обмена, рынка, „несовершенностью“ рынка, анализом предпочтений и индифференций (Хикс), и которая отклоняет категории полезности и потребность ее квантификации.

Развитие немарксистской экономической мысли в период между войнами и в послевоенном периоде согласно автору, характеризуют два важных явления: появление новых областей исследований и более осязаемое присутствие объективного научного компонента. Важнейшим явлением является Кейнсов и Кейнсианский макроэкономический анализ. Автор также обращает внимание на развитие методологии баланса народного хозяйства и ее соединение с эконометрическими исследованиями, появления „инпут-аутпут“ анализа, дальнейшее развитие эконометрии, возникновение науки о программировании и ее соединение с кибернетикой, увязку статистики и экономическо-теоретического анализа, процесс интернационализации, сближения, эклектицизма и синтеза различных экономическо-теоретических понятий, в чем заключается особая заслуга математики, математических уравнений и кривых.

Автор детально анализирует кейнсианскую макроэкономическую теорию и, основанную на ней экономическую политику, сравнивая ее с предшествующей маргиналистической и неоклассической экономической теорией, связывая ее и с классиками, а следовательно и с Рикардо и Марксом. Сравнение это автор делает по отношению к области анализа, закона рынка Сея и способности капиталистического рыночного хозяйства достиг-

нуть полной занятости без инфляции; с точки зрения необходимости экономической политики. Он указывает на основные характеристики развития современного Кейнсианского макроэкономического анализа и на его отношение к современному неоклассическому макроэкономическому анализу.

Последнюю часть своего анализа автор посвящает характеристикам развития марксистской экономической мысли после Маркса. Он указывает на проблемы, которые (Кауцкий, Хильфердинг, Роза Люксембург, Ленин) они исследовали и на специфический характер их анализа, а также и на проблемы, которыми Маркс и марксисты вследствие особых причин, не занимались. Автор имел в виду те проблемы, как и новые проблемы в связи с современным капиталистическим и с возникновением социалистических хозяйств (различного типа), а также подчеркивает вопрос отношения современной марксистской мысли к остальной экономической мысли. Автор также указывает и на перемены, наступившие в течение последних десятилетий в положении и роли государства в капиталистических странах и крупных корпораций и на их заинтересованность в объективных, научно обоснованных экономических анализах, как основы их экономической политики.

Поэтому, как говорит автор, задача современных экономистов-марксистов заключается в том чтобы следуя пример Маркса, творчески и критически подходить к (немарксистской) экономической мысли, перенимая и включая в современную марксистский экономический анализ, в его систему, все то, что является в этой мысли научным и приемлимым. Детальный и критический анализ, в частности современной неоклассической и кейнсианской литературы является необходимым условием для развития социалистического, в первую очередь, самоуправляемого хозяйства.

Заключая свой анализ, автор указывает на то, что существует несколько направлений и школ экономической мысли, но, что существует всего лишь одна экономическая наука (а не две). Классифицировать экономическую мысль можно на марксистскую и немарксистскую, но ошибочным было бы всю немарксистскую экономическую мысль считать буржуазной. В развитие экономической науки давали вклад и дают, хотя в различных масштабах, как марксисты — экономисты, так и остальные, и даже подлинные буржуазные экономисты. Однако все, что является научным не может быть антимарксистским.

